تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمہ اللہ

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : فصول اكبرى

عدد الصفحات : 144

السعر :-/65 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

فہرست مضامین

بسم اللّٰہ الرحمن الرحیم

الحمد للّٰہ رَبِّ العَالَمِیْن والعَالِمِیْن.........................

الحمد للّٰہ: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد للّٰہ در اصل حمداً للّٰہ بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد للّٰہ أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "للّٰہ" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"اللّٰہ" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالی شأنه المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "اللّٰہ" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وانیجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "اللّٰہ" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، وبر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللّٰہ ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنابر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا في "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلاۃ علی رسُوْلہ مُحَمَّد وَّآلہ أجمعین.

بدان -علّمك اللہ تعالی- کہ **کلمات عرب** سہ قسم ست: **فعل** و**اسم** و**حرف**. **فعل**: کلمہ ایست **مبنی** برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثہ **ماضی** و**حال** و**مستقبل**، ....

الصلاۃ: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدابود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکہ استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشتہ میشود. رسولہ: وآن انسانیست کہ مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چہ مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، وآں علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سہ صد وسیزدہ، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و"خیالي" وغیرہ مذکورست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہرگاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چوں سورۃ فاتحہ، ونسبت نزول باکسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا في النوادر وغیرہ)

علّمك إلخ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ ہیچ زبانے خالی ازین سہ قسم نبود. فعل: بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. فعل کلمہ: [تقدیمش بنابر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچہ جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) مبنی: ای موضوع پس افعالے کہ در استعمال زمانہ ازانہا دور شدہ داخل باشد، واسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سہ گانہ دراں یافتہ شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نہ شود؛ چہ بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیرہ وارد نیست؛ زیراکہ مراد از فہم زمانہ بہیئات لفظ ست نہ بمادۂ آں، وہمچنین مضارع کہ دراں دو زمانہ است؛ چراکہ حقیقۃ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، وبنابر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا ویفتح می کشاید یا خواہد کشاد. **واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل سہ قسم ست: ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع**.......................................

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)
اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السين واسم بالكسر والضم.
معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما يفوق عليه باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذهبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: درآنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیاں بسیار، ودر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.
از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ درینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.
مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس درینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟
فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم يضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر درزمان حال یا استقبال. وامر: فعلے ست موضوع بجہت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی ومضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع**: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

درزمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ ﴾ (الأنعام: ٧٢) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ٢) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ دراندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع**: نہ امر؛ زیرا کہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشية) **معروف**: کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یا نہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و يخلق، و**مجهول** که چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ويخلق. وہر یکے ماضی ومضارع، وہر یکے **معروف** و**مجهول** می آید بر **اوزان مختلفه**. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات **قرار داده اند**؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را **تصویر** نمایند. اصلی حرفے ست که در جمیع **متصرفات کلمه** یافته شود **ودر موازنه** برابر فاء **یا عین** یا لام افتد **وزائد** ....

خلق الله: بعید نیست که در ایراد ایں ماده مثال تنبیه باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقه دہریه که قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفه که بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چه در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم که مفید خلق الله كل شيء باشد برائے رد بر معتزله که بنده را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیه داشته باشد چه نزد ایشاں ہم خلق بعضے افعال به بنده منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکه بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفه: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیه وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیره، نه باعتبار اختلاف حرکات عین کلمه؛ زیرا که ایں اختلاف در مجهول صورت نه بندد. (نوادر الوصول) **قرار داده اند**: بایں طور که آنچه مقابل یکے ازیں سه افتد اصلے ست، وہرچه بعینه در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر**: ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمه: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا که در متصرفات ایں باب یافته میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنه**: این تعریف مشہور ست که مصنف ازاں عدول نموده حکم حرف اصلی قرار داد بدو جه، یکے: آنکه باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلهٔ فاء وعین ولام ست، ودر یافت مقابله موقوف بر اصالت، ودوم: آنکه صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا که یکے بمقابلهٔ عین ودیگر بمقابلهٔ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ که در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کرده است، ویک حرف لا جرم بمقابله یکے خواہد بود، بخلاف قوم که تعریف حروف اصلیه کرده اند، پس واؤ در انجا مے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جمله را برائے ارتباط کلام مابعد که بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند که ایں کلام جداگانه است. یعنی آنکه در مقابلهٔ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکه در وزن وموزون بعینه باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد به تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نه افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نه فعرل ونه فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وہریک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود که ہریک ماضی و مضارع بر ہیژده صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازده، چهار مشترک و باقی خاص، چنانچه خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغ: [الصیغة الهیئة الحاصلة للفعل بسبب نسبته الى الضمیر. (حی)] در اصل صوغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوته گداختن، ودر اصطلاح ہیئت عارض بمادۂ کلمه، وایں تعریف اولی ست از مشهور که هیئة الحروف مع الحرکات والسکنات؛ زیراکه بر ق امر، وضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشهور چه ق حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نه دارد، واگرچه جوابش بتکلف داده اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه دلالت دارد بر فاعلها، وقیاس آنست که عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیراکه فاعل غائب واحد وتثنیه وجمع بود، وہمچنیں غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، وہمین قدر مخاطب، متکلم را، تا بضرب شش در سه ہیژده صیغه بیروں آید. یعنی دو شش برائے غائب، وشش برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (محی)

سه مشترک: یفعلسان در تثنیۂ مخاطب ومخاطبه، ویفعلن در وحدان متکلم، ویفعلن در تثنیه وجمع آں. وعلت اشتراک آنکه چون متکلم بیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد، لهذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، وہمچنیں مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بود شش در پرده وجه امتیازی نیست لهذا یک صیغه دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل ست. (محی) چهار مشترک: [یفعل در حاضر وغائبه، ویفعلان در تثنیه غائب وحاضر وحاضره، ونفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیه وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد ودر ماضی سه؟ گویم چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی، چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شده، دریں دو صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان، وصیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعِلَ ولاَ فَعُلَ آہ. بدانکہ ....

فعل. ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فعلا فعلُوْا چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواؤ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث ازاں افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فعلْن: نون در آں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فعلْت. ماخوذ است از أنت، وفتح تا درینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور عني)

فعلتما فعلتمْ ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. فعلْتنّ [تثنیہ درینجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہرگاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فعلْنا: نون درینجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. 'ما' یا 'لا' برائے دخول 'لا' بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فلا صدّق ولا صلّى﴾ (القیامة:۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فلا اقتحم العقبة﴾ (البلد ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير لعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعدنّهم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ 'لا' منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجهول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسره اگر نبود نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آه.

فصل

بدانکه علامت مضارع چهار حرف أتین ست که در اولش جاگیرد، الف در یک صیغه همچون نون، و یا در چهار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثه در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل همه مشتقات بلا واسطه مصدر ست اما مصنف دریجا مطابق جمهور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف دریجا محض درپے بیان معروف ومجهول از ثلاثی مجرد ست، چنانکه تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیرآں اکتفاء بذکر امثله کرد، پس حاجت بداخل کردن مجهول غیر ثلاثی به تکلف نمانده. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل. در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پاره مسائل که مغائر باشد احکام آنها به نسبت ما قبل. (یحیی) اتین. صیغه جمع مؤنث غائب ماضی ست از اتی یأتی آمدند آں زناں. در اولش الخ: زیراکه اگر یاء رادر آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء رامے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

یفعل میکند ویا خواهد کرد آں یک مرد در زمانه حال یا استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

یفعلان: بدانکه اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں دراوں زیادت ازاں شده بود لهذا نون راکه از حروف زیادت ست، وبحروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیه کسره دادند: لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیه، وگاہے نون تثنیه را فتحه وضمه هم دهند چنانکه [illegible] (أحقاف ۱۷) بفتح نون و [illegible] (يوسف ۳۷) بضم آں در قراءت شاذه آمده است. بحرکات ثلثه: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکه موزون او، چوں: ينصر ويضرب، ومفتوح العین خود هم مستعمل ست. (منه)

وبما قبل آخر فتحہ مضارع مجہول شود نحو: یفعل آہ کلمہ **ما ولا** تغیرے در لفظ مضارع ندہد نحو: لا یفعل، وما یفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، ومسمّی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ **نون اعرابی** یابد بیفگند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلاَ	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمہ 'لا' قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول 'لا' بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول 'ما' و 'لا' بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول 'لا' بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿ولا أقول لكم عندي خزائن الله﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أعبد ما تعبدون﴾ (الكافرون: ٢). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی 'لن' سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہٰذا نفی رؤیت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لن تراني﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنا برایں قول تناقض لازم می آید در مثل قولہ تعالی: ﴿قالوا لن نبرح عليه عاكفين حتى يرجع إلينا موسى﴾ (طه: ٩١) چرا کہ "لن" تابید می خواہد و حتی تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضیش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآں شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قولہ تعالی: ﴿فلن أكون ظهيرا للمجرمين﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ویحیی)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، وایں سوائے نون جمع مؤنث. **بیفگند**: از انکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّیٰ بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف **علت نبود**، **اگر بود بیفگند**، چنانچہ در لم یدع، و**نون إعرابي را بیندازد** نحو: لم یفعل آہ، چوں نون ثقیلہ در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں (نخواند آں بکسر) درآری **نون اعرابي را** حذف کنی، وواوٗ جمع راکہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکہ ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّیٰ بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے کتاب 'الخصائص' است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلّت تتبّع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی بجحد لامی ست، کعلم الفقہ وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ 'إن' شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ 'إن' جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود**: ای اگر واوٗ ویاء والف بود بیفگند: چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم بر وآمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ بحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با 'لم' اِثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع**: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابي را**: چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزدکسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واوٗ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واوٗ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واوٗ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواوٗ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواوٗ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تماددا الثوب. (رضي)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر مضموم، ودر واحد مؤنث حاضر مکسور، ودر چہار باقی مفتوح، ونون ثقیله مکسور باشد

غائب باشد یا مخاطب

اگر پس الف افتد، وگرنه مفتوح چنانچه لام تاکید.

ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه حکم نون ثقیله دارد.......................

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در یکونّ وچهار نون در یمتنّ زیرا که در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) نون ثقیله: بدانکه دخول این نون اکثر واشهر بر مستقبلے ست که دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، ودر مستقبلے که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائده برائے توطیه، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے را که واوش از جہت ضمه ما قبل در ہیچ افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے را که یائش از جہت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے را که ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یائش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرهٔ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) مکسور: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے بانون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنه مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. لیفعلنّ ہرآئینه ہرآئینه خواہد کرد، یا کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجہول.

لتفعلنّ: صیغهٔ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر لتفعلانّ صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر

حکم نون إلخ: ای در افادهٔ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (يوسف ٣٢)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جزآنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَيَفْعَلَنْ	لَيُفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید بمعنی منع گرداند وعمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آہ. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را لام امر خوانند ....

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو لحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق این نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجوب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

واز ینجا ست قراءۃ نافع: ﴿ومحیای﴾ (الانعام: ۱۶۲) وقولہم: التقت حلقتا البطان، ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالی: ﴿ولا تتبعان﴾ (یونس: ۸۹) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لیفعلنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. لتفعلنْ: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. لتفعلُنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لتفعلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّی بہ نہی شدہ با آنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کي کہ آں نیز مکسور باشد (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ این لام بعد واو وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرۃ: ۱۸۶) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفین وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، حالانکہ مبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراہیم: ۳۱) أي ليقيموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلَا	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکه امر را پنج صیغه است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي تتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چه بجائے تتأذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود که امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند: لہذا امر را مبنی کردند، وکوفین چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکه اگر مامور جماعتے باشد که بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم؛ تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذه "فبذلك فلتفرحوا" آمده (رضی)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)

برائے خطاب: بلکه بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول در آید نزد بصریین. لیفعل: ای باید که بکند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مبنی وقسم مضارع ست؛ لہذا فصلش جدا کرد. پنج صیغه: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر ومضارع وغیره ہمه از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچه لفظ "می گیرند" کنایه بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، بریں تقدیر ہم مضائقه ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیفگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزۂ وصل مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودر آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنحیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف مبنی اصل ....

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ ے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ ف حمہ ثقل ست، چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وصع وکمہ وتکمہ، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل ے افتد، پس اعتبار راشاید.
ساکن: واگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تعدُ عدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (بو در لوصوب) ہمزۂ وصل: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل وحرف ازانجا کہ حرف مبنی ست واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.
پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل. اُقتُدِر ماضی مجہول: تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید، چرا کہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في مرصي، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، چو. نصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.
ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ وبہذا در حروف ہجی مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود را بہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".
مبنی اصل: [نزد جمہور: زیرا کہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ **ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو:** ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید **دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد اعراب وتنوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو:** صدق أحمد، **ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ** . . . .

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنایش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) آخر وے: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ من مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعویت. متمکن: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في الصحاح نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر امکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صہٍ ومہٍ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الکسرة والتنوین. (یحیی) کسرہ وتنوین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے مصوغ **از مصدر** باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے ومعنی **بابقائے** مادہ ومعنی آں كصوغ الأواني و**الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع بمعنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست بر سہ وجہ ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: مجرد کہ درو حرف زائدہ
ای ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فرس**..

ماخذ فعل إلخ. [احتراز ست از ضربة ومضروبیہ.] حقیقۃ جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل راازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل افکل بروزن احمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلاکہ ماخذ جعلی برائے البن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد زیراکہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) مشتق: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست: زیراکہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق. یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد در اینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر خارج شد ازاں آنچہ از مصدر نیاید چوں ذہب ماخوذ از ذہب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر] احتراز ست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر

الحلي بروزن ذي اصلش حلوي، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. بر سہ وجہ: مقسم ایں اقسام جامد راقرار داد نہ مطلق اسم معرب را زیراکہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب ومن ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضم اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنیں رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) فرس: جنس اسپ نر باشد یاماده، كذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرزدق ومزید کہ در وزائد ہم بود، چوں: حِمار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہر پر، وبمعنی ناقۂ فربہ، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمہ، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری کہ زر جعفري منسوب باوست، وآنچہ بمعنی خربزہ وحمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازاں اثرے پدید نیست. (نوادر موصوب)
فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد وفربہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت وقبیح داشت. زیادتی: بدانکہ ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت ے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" وجبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، وحاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر را یعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.
ہذا عند الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، ونور اللہ احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست هذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد اللہ - عمر اللہ دیوهم در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند واز نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علي)
فعل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ص. فعلہ: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.
فعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، از ن. فُعلة: بالضم، نحو: کدرة غبر آلود شدن، از س.
فعل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. فعلة: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. فعل: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.
فعل: بالضم والفتح، نحو: هدی راہ نمودن، از ض. فعال: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. فعال: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. فُعال: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. فعالة: بالفتح، نحو: زهادة پرہیز گار شدن، از س. فعالة: بالکسر، نحو: درایة دریافتن، از ض. فُعالة: بالضم، نحو: رعایة جستن، از ض.

ل چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَبَة	مَفْعِلة	فَعْلیٰ
فِعْلیٰ	فُعْلیٰ	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فعَالِيَة	فَعْلُوْلة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُولَة وجز
یعنی تحتہ
آں و للمبالغة تَفْعال وفعّيلی وفَعَلُوْت وفَعْلُوتیٰ وتِفعّال..........................

فعيل نحو: وميص درخشيدن برق، ازص. فعيلة نحو: قطيعة بريدن از خويش، ازف. فُعُول بالضم، نحو: دخول درآمدن ازنصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، ازس.

مفعل نحو: مدخل درآمدن ازنصر، ومرجع باز گشتن ازضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، يا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن ازسمع، ودعوي خواندن ازنصر، وذكرى ياد کردن ازنصر، وبشري مژده دادن ازنصر، وبيان، أصله تبيان واؤ يا شد ودر يا ادغام يافت مدافعت کردن ازضرب، وحرمان بے بہره ماندن ازضرب، وغفران بخشيدن ازضرب، وكراهة ناخوش شدن ازسمع، وقيلولة درنيمروز خفتن ازضرب.

فعلان: نحو: نزوان جستن نربرماده، ازنصر. مفعول نحو: مكذوب ومكذوبه وكاذبه دروغ گفتن، ازض.

فعول نحو: قبول پذيرفتن، ازس. مفعلة نحو: مملكة مالک شدن، ازض. فعولة نحو: جبورة تکبر کردن، ازن.

فعلاء: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعلُولة نحو: كيبوبة شدن ازن، اصلش نزد اخفش وكوفيان كوبوبة بضم فاكلمه بود، ضمه فابفتحه بدل کردند: تا بهم مصادر ذوات الياء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان واؤ را بيا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او واين تكلف محض ست، وسيبويه وبصريان گويند: اصل آن كيبوبة بفتح عين ست، واؤ بقاعدۀ مرمي يا شد ودر يا ادغام يافت، پس ازان يائے مفتوح برائے تخفيف حذف شد، رضي گويد: قول سيبويه اولى ست.

للمبالغة اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه ومصادر آيا مناسبت ست؟ واين مسلک زمخشري ست، وبهمين رفته اند غير سيبويه بدليل آنکه چون اين باب كثير الاستعمال ست اولى که قياسي باشد، وسيبويه گويد: که ثلاثي اند لاغير. (شرح المراح)

تفعال: نحو: تجوال بسيار جولان کردن، ازنصر. فعّيلی: نحو. دليلی بسيار راه نمودن، ازنصر

فَعلُوت نحو: رغبوت بسيار خواهش کردن، ازس. فَعلُوتی نحو: رغبوتی بسيار خواهش کردن، ازسمع

تفعّال: نحو: تقطاع بكسر تين وتشديد طاء بسيار بريدن، ازمنع.

وغيرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **كفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، **واسم مشتق شش نوع است:**
ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْن	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعل	فَعِيْلٌ	فَعُوْلٌ	فَعَّال	فُعَّال	مِفْعَل	مِفْعَال	مِفْعِيْل	فِعِّيْل	فُعَلة	فُعَّل

غيرها چوں: كذب بالكسر وتشديد ذال، وعبي وعبية بضمتين وتشديد ياء، وعبي بكسرتين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وعنواء بر وزن عنقاء از حد گزشتن، والعونة بضم همزه وعين مهمله بسيار ياری كردن. (شرح الأصول)

مفْعل: بكسر عين وفتح آں. (نوادر الأصول) **كفَعْلَة** إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة   الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چيزيكه در وصفت حادث شده، چون: ضارب يعني شخصيكه در ووصف زدن حادث شده. (منه)] بدانكه صرفيان از مصدر واسم فاعل وغيره بحيثيت اشتقاق وتعداد صيغ وجزآں بحث مى كنند، ونحويان از حيثيت عمل لهذا.

فاعل برائے مذكر وگاہے برائے مؤنث آيد، چوں: حائض وطالق كه اسم فاعل اند بتاويل شيء طالق و نساء حائض نزد سيبويه، وخليل گويد: كه اسم فاعل نيستند بلكه ايں اشتقاق از حيض وطلاق نيچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنى صاحب درع پس بمعنى ذو طلاق وذو حيض باشد، وكوفين گويند: تاء دريںها مقدر ست بجهت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد ميكند آنرا امرأة حاملة ومرضعة كه باعدم لبس تاء مقدر نيست. فعل نحو: حذر بسيار پرهيزگار، ازعلم.

فعول نحو: ضروب بسيار زننده. فعّال: نحو: قطاع بسيار برنده، ازمنع. فُعّال. نحو: ضرّاب بسيار زننده.

مفعل نحو: مجرم ومحزام بسيار قطع كننده، ازضرب. مفعيل نحو: منطيق بسيار گو، ازضرب.

فعّيل نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. فُعلة نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. فُعل نحو: قلب بسيار دان بتقليبات امور ارض.

---

[1] نحو عليم بسيار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة.**

واسم **مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ	مَفْعُوْلَانِ	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلَتَان	مَفْعُوْلَاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعيل** و**فُعلة**، وقلّ **فِعْل** وفعل وفاعل.

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.

واسم آلہ، میزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقلّ فعَال. والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامه بسیار بسیار داننده از علم. فروقه بسیار جدا کننده از علم. مجزامه بسیار برنده از ص.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بر وماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضمه علامت مضارع بودے میداوند التباس بمفعول باب افعال مے شد. وچوں بعد فتحه هم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمه دادند، وبجهت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکه فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیه بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونه ذهب مجهول. (شرح صراح، رضي)

فعیل جریح بمعنی مجروح. فعله چوں: ضحکة آنکه بر وخندند. فعل نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست که اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسے که متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

میزانه نه گفت: میزانه منه؛ زیرا که افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، وتفضیل دراں بزیادت لفظ أکثر یا أشد باشد، چوں: أکثر استعمالا وأشد استخراجا، وهمچنیں از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آلہ: اسمیکه ساخته شود از فعل برائے آله. (شرح الأصول)

مفعل مفعله چوں: مخیط آله دوختن، ومفرقة آله جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مفعال بکسر فا، چوں مخیاط آله دوختن. مفاعل جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کرده شده.

مَفَاعِيْلُ ومَعَائِل، وشذّ **مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فِعَل	فَعُل	فَعِل	فَعَل	فُعْل	فِعْل	فَعْل
فَعال	فَيعل[2]	فاعِل	أَفعل[1]	فعُل	فُعّل	فِعِل

مفاعیل جمع مفعال، چوں: مفاتیح جمع مفتاح. شد مُدُق بمعنی کوبہ، ومنحل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدھن ہمہ بروزن مس، ومکحلۃ ومحرضۃ بروزن سلۃ بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآلہ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در 'اصول' ہمیں رااختیار کردہ.

منخل [ای غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ باں آتش کنند، ووضوء آنچہ باں تے کنند. (شرح الأصول) مفعَل مفعِل یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومدب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منہ)

صفت مشبہ: ای لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ دروصفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن ای شخصیکہ درو نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ دروصفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ دروصفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فعل بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ث. فعل بالکسر، نحو: صفر خالی، از س. فعل بالضم، نحو: صلب سخت، از ث. فعل نحو: حسن نیکو، از ك. فعل خشن درشت از ث. فعل یقظ زیرک، از ع.

فعل ربۃ پراگندہ. فعل سز کوتاہ وزن فربہ. فاعل نحو: کابر بزرگ، از ك. فعال نحو: جبان نامرد، از ث.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جید وازن.

فعال	فُعَال	فعّال	فُعّال	فَعِيل	فَعُول	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	فَعلى	فَعْلان[4]	فُعْلان	فَعلان	فعلاء[5]	فُعَلاء

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فَلس[6]	فَرَسٌ[7]	كَتِفٌ[8]	عَضُدٌ[9]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفید. فُعال: [نحو: کُبار بزرگ، از ك.] نحو: شجاع، از ك.

فعال [نحو: وضاء بسیار بے طاقت.] نحو: کُبّار بزرگ، از ك. فعیل نحو: کریم.

فعلی نحو: حیدی مادهٔ خر جهنده از سایهٔ خود بسبب نشاط زصرب، صاحب صحاح و قاموس آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط ست زیرا که وفری بمعنی شبان گله گوسفند، وجمزی خر شتاب رفتار، وقصمی بمعنی مرد کثیر [illegible] آمده است، [illegible] ذکره [illegible]، بلکه حمزی [illegible] هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برهنه، از علم. فعلان: نحو: حیوان، از س.

فُعلاء: نحو: عشراء مادهٔ شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك: بچو فردوس وقاموس ومسکین ومسح (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازده بود بضرب سه حالت فا، در چار حال عین، لیکن فعل بضم فا، وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروك شده، وفِعُل منقول ست، وخبث از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فا، وکسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاهی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: ذوف. [2] نحو: عطشی. [3] نحو: حبلی از س. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.
[7] اسپ. [8] شانه. [9] بازو.

عنبٌ	إبلٌ	قُفْلٌ	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، وور **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، وور عَضُد. عَضْد. عضُد. وور إبِلٌ إبْلٌ، وور **قُفْل** قُفُل وور عُنُق عُنْق.

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُحذب** ....

إبل بریں وزن نزد سیبویه جزایں لفظ نیامده، واخفش بلز براں افزووه، وابن حاجب ہم بداں رفته، ورضي وغیره بحر وبطل وبلص وإطل وإید نیز اضافه کرده اند. صرد جانوریست بزرگ سر که کنجشکان را شکار کند، وگویند که اول طائرے ست که روزه داشت برائے خدا. عنق گردن وجماعت مردمان در وے. (شرح الأصول) رواست: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را وور دو حرف از دو کلمه، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، وور کرم کرم، وور ضرب مجهول ضرب. وہمچنیں در یصعق بکسر لام یصعق بسکون آں، وور درک منتصحا بکسر فا وسکون آں، وهو ووهي وهو وهي وفیصرب وجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیه جائز است مثل فرس بسکون واو فتحه راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے که مفتوح العین آمده است لغتیست برأسه، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامده، ازانکه فتحه خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) در فخذ ای درمعل بفتح فا وکسر عین وقتیکه عینش حرف حلق نباشد.

در قفل بدانکه نزد اخفش وعیسی بن عمر وور قفل بضم فا وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست که عین را ضمه دهند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوب ست ہمچنیں اتباع وتناسب نیز مطلوب ومهم ست، ولہذا ور دي وفسي فا کلمه را کسره دادند ومتی بکسر تا را بمتابعت میم مضموم کردند، کذا في شرح الأصول. برثن: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم سه ماشه وچهار جو از نقره، کذا في "الریاض". قمطر آنچه دراں کتاب نگاه دارند. جخدب بدانکه پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جخدب بالضمه وفتح ذال بمعنی ملخ براں افزووه، وگویند: آں مخفف جخاذب ست، وفراء نحب ورقع روایت کرده، وضم ثالث درین ہر دو اگرچه مشهورست، لیکن روایت ثقه رد نتواں کرد، وہم در فعدد وفعلل وسودد وعوطط —

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد راچہار:

سَفَرجَل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	قِرطبُوس[6]	قبعثری[7]	خَندریس[8]

فصل

بدانکہ مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، وہریک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ درو یا درماضی او.......................................

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید را سہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتاد وچند مثال بران افزودہ

قرطبوس وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قصربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرصوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل. پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشدہ بود، بہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين، بذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلق ثلاثة، والزائد عنها زائد، لأنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) رباعی: نہ خماسی: زیراکہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہر گاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (نور علی)

درو یا درماضی الخ. مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی باصنی. [5] چیزے باطل. [6] بالاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یاماضی کہ درو سہ حرف اصلی ست بازیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد وزائد، یاماضی کہ درو چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلو ست، پس جائز کہ درود ہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسب. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ درو سہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ درو زائد ہم بود، وچوں بریں تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنیں کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب بہمہ تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملۃ: مصنف برائے ورود لیتمر برین تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ بر ہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یعثر ومعثر وبعثرۃ. **لایتجاوز ستا** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، چو: اکرم، ودو مثل: حمر، وسہ ہچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلانہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد، لہذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر، لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تاشبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب افعال یاتفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عين ماضى وكسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً (مصدر معروف) ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً (مصدر مجهول) مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ (بكسر عين)، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ (جمع مضرب ومضربة) مِضْرَابٌ، جمعها: مضاربُ ومضاريبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

باب دوم: فعل يفعُل، بفتح عين ماضى وضم مضارع:

نصر ينْصُرُ نصْراً ناصرٌ، نُصِر يُنْصرُ نصْراً منْصُوْرٌ، انْصُرْ مَنْصَر إلخ.

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لہذا بماضی ومضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ینصر، فتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کردآترا زیر که کسره در عین مضارع اصل ست بآنکه ایمه تصریح کرده اند باینکه ہر فعل که بر حرکت عین مضارعش حصر نیابی بسوے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفته: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیده باشند یا نه. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضرب يضربُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ فهو ضارب، ومفعول را بلفظ فذاك مضروب، ودر امر وغیره بلفظ منه ذکر کنند تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنیں واقع شده، ودر بعضے که نیست سبب آں قصد اختصار است. وہم در بعضے نسخہا صیغهٔ نہی وارد نشده شرح نوادر الوصول وشرح یحیٰی بہاری ہم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضربا: وفی بعض النسخ مصدر لضرب زدن، ودر زمین رفتن بطلب روزی، وپدید داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنصُر** گاہے بضمهٔ صاد وکسرهٔ ہمزه نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی و فتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ مَسْمَعٌ إلخ

باب چہارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العين فيهما:

فَتَح يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ كَرَماً كَرِيْمٌ، اُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ و فَعُل، ودر شهد شَهْد شِهِدَ.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَاناً، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فضِل يَفْضُل از تداخل ست، وكاد يكاد از سمع؛ ....

فعل يفعل. بر فتح مقدم کرد؛ زیراکہ از ام الأبواب است. مسمع در پنج بلحاظ شدت اختصار کلۂ امر و ظرف وآلہ و صیغ مجہول ہمہ ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. فعل يفعل مقدم کرد بر کرم؛ زیراکہ فتحہ از ضمہ اخف است.

کرما بالتحریک جوانمردی و مردمی و عزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین. یعنی تسکین عین ماضی مکسور بمعنی معروف یا مجہول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح و نصر و کرم و نعم وبيس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. شهْد: بکسر فا وسکون عین، ودر ہمین لغت ست نعم وبئس، سیبویہ گفتہ. تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شِهِد بکسر فاء از اتباع عین.

حسبانا بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم و بکسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سہ بالکسر از نصر آمدہ است. کذا في الصحاح والقاموس، وگفتہ اند کہ صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامدہ، وحسب از سمع نیز آمدہ در قرآن مجید ہمچنین ست.

اما فضل يفضل [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیراکہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدودہ نیامدہ.] جواب سوال =

ولہذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست: چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد. وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض لغت عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، مستمع تداخل ماضیش از علم ومضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید (نوادر الوصول)

وهذا كدن زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین را بفاء دہند برائے دلالت بر کسرہ عین محذوف.

ضمہ شاذ ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف واو شاذ ست. قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفین کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسرۂ کاف راوجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، کذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد، تعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ اصل در تعیین مصدر ست: چہ اصل ہمہ صیغہ است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہر گاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست: زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ یا آنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلاَلاً وفَعْلاَلاً **وفَعْللى وفُعْلُلاَء**. و **مصدر رباعی** وثلاثی مزید بر مفعول وے نیز می آید. (چوں دحراج، چوں زلزال) ورباعی مزید راسہ باب ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو باہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست درآخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد ازتاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: تسربلة.

بعثر يبعثر واین وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید فعللى چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن فعللاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بنا کنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث را کسرہ دہ اگر ساکن درمیان آنہاست، و[لا] اولین را، پس در افعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافعال وفعلال وافعلال گوئی. اما اشہر در فعل وفعل وفعل وتفاعل وتفعل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعلة ومفاعلة وتفعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فيعال است بر سہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاساً برائے شخصے کہ قبل از مصدر فعل را دانستہ باشد، كذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرجم ومسحنرج مشترک است درمیان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربله یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در ینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہمچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِر، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْلَةٌ. كقشعريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکه درو یا در ماضی او . . . .

اقشعرر بفک ادغام و سکون آخر. فائده: بدانکه نزد اهل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست: لهٰذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست: ازانکه حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، ونزد بنی تمیم ضابطه در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.
واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره وفتحه، واگر مضموم العین ست بضمه نیز. وواجب ست ادغام وضمهٔ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مده، وفتحهٔ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدها، وقراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالی: [illegible] (بقرة ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ٧٥) بالفك.
لهٰذا مصنف بسبب مقبول بودن هر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسره وفتحه در امر ذکر کرده، ولغت ثالث یعنی ضمه حرف مدغم چوں تابع ضمهٔ عین ست درینجا مفقود است. (انور علی)
ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) مطلق: ازان که خالی ست از قید الحاق. (یحیی)
درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر واقشعریرة اگرچه درینها همزهٔ وصل نیست اما در ماضی اینها همزهٔ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراهم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) نبود: یعنی در وے در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، وإلا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیراکہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أدکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَالّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: ازیانّ أي حسن وافوعل چوں: اکوهد کاقشعر از کهد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ"اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی. وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، كذا في "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، وازانست افتعله الله تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) انفعال: ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	اِعْلِوَّاطاً	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعيعال:

اِخْشَوْشَنَ	يَخْشَوْشِنُ	اِخْشِيْشَانًا	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعلواطا دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کما في القاموس، وآنچہ در نسخ مستعمل مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر صحاح گفتہ واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعبواطا نیز آید، کما في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

یخشوشن قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں یکرم ویدحرج، ورنہ علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں یجتنب ویستنصر، الا از باب تفعل وتفاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفعلل ست چنانکہ مکسور آید جحسم جحسم کہ ماخوذ ست از جحسم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، والا حذف کنند، چوں: مدھام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اخشوشن قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہمہ ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واحتسب، واگر ہیچ یکے ازیں ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: اکرم وکرم ودحرج وقوتل وحصر، وشامل ترازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمُرَّ
يُحْمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعيلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	**اِدْهِيمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	**إِكْرَاماً**[1]	**مُكْرِمٌ**	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	**مُكْرَمٌ**

احمرّ. بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل کہ فرع آنہاست نبود، وادغام احمر وحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی کہ واوٗ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجاپی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. مُحْمَرٌّ اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. ادهيماما سیاہ شدن، قولہ تعالیٰ: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (رحمن ٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل خضر سود، ومنه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) پنج باب إلخ: کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چراکہ دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. إكراما میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة وفعال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف همزة من الأول وبدل التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿[illegible]﴾ (نوح ١٧) وشارح تسہیل گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة وسات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، واگر کرامة دراصل إكرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، وظاہر کلام سیبویہ آنست کہ سات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نور الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر را، اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: درس ویافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند مفقح ومسہب ومحصن، وبر مفعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نور الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح را، اسم مفعول، بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثلہ.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

مُكَرَّمٌ	يُكَرَّمُ	كُرِّمَ	مُكَرِّمٌ	تَكْرِيماً	يُكَرِّمُ	كَرَّمَ

ويجيء مصدره على تَفْعِلَة وفِعَال وفِعَّالٍ وتَفْعَالٍ.

باب سوم: تفعل:

تَقَبُّلٌ	مُتَقَبَّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبُّلاً	يَتَقَبَّلُ	تَقَبَّلَ

وجاء تِمِلاق.

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء مصنف يجيء صیغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفعلة وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثر مے آید، چوں: تعزیۃ وتخطیۃ، اما نزد زمخشری تاء در تعزیۃ وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود. محتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قولہ تعالی. [illegible] (النبا ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافیۃ" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف کذب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فعّال نحو: کذاب بتشدید وتخفیف ذال. تفعال نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولا مشاحة في الاصطلاح. (منہ) وجاء تملاق [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء وجبروت ووضوء وطہور وتقدمۃ وصیرۃ نیز از مصادر ایں باب ست، مصدر ش بر وزن فعلۃ بالفتح سوائے حیرۃ وطیرۃ نیامدہ.

[1] پذیر فتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابل

وتنقطعت وتشابهت بزیادتی تائے اول وتفاوت بفتح وکسر واوٗ شاذ ست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست حذف یکے در معروف.

رو بارو ی شدن

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء فِعَال وفِيْعَال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست بشابۃ. تفاوت: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح وکسر: اما ضمۂ واوٗ قیاسی ست. حذف یکے. [قال الله تعالى: ﴿... لائكةُ والرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿...﴾ (مجادلہ ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویہ، وبصریین ثانی؛ زیرا کہ اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سئایلتہ بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعلتہ از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألتہ مہموز العین از باب منع را با سایَلْتہ اجوف یائی از از باب مفاعلۃ بمعنی سألتہ جمع کردند، وسئایلتہ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فعال: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش همزهٔ وصل یا تائے زائدۂ مطردہ، ودر مضارع أبی وو جل ونحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم ست: ملحق برباعی مجرد و ملحق بمزید. قسم اول ہفت باب است:

(کافتعل و ستفعل — کباب تفعل، تفاعل)

باب اول: **فعللة:**

جَلْبَبَ يُجَلْبِبُ جَلْبَبَةً مُجَلْبِبٌ جُلْبِبَ يُجَلْبَبُ مُجَلْبَبٌ | جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قبیل ست از مثال یائی ہچویو م بمعنی مبیومت کی تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في الأصول؛ تا دلالت کند بر کسرۂ عین ماضی، وفاء را ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا که یاء در اصل دو کسرہ است، اما تتحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعد بکسر نون در قراءتے، ومعہذا ماضی او مکسور العین نیست ونہ مضارع مفتوح العین، اما ولین شاذ اند وثانی أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب عنم است، ودر الاصول یجب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین را که از عنم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادۂ کدام معنی قیاسی نہ بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیرہ است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلۂ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآلہ وہمزۂ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدۂ آں لفظی ست مثل در ستی سجع وقافیہ؛ ولہذا می فقت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچہ بعضے جا افادہ معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل کوکب وربب که ککب ورب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللة صیق ازیں باب ست، اصله صبوق واز تفعیل نیست، والا صوق می بود. (ركاز الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.][1] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منه. (صراح)

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

حَيْعَلَ	يُحَيْعِلُ	حَيْعَلَةً	مُحَيْعِلٌ	حُوْعِلَ	يُحَيْعَلُ	مُحَيْعَلٌ	حَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	شَرْيَفَةً	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب ہفتم: فَعْلاةٌ:

قَلْسیٰ	يُقَلْسِيْ	قَلْسَاةً	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسٰى	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فیعلة: بزیادۃ یا میان فا وعین. خیْعلة: حیعل پیراہن بے آستین، حیعلة پوشانیدن آں. فوعلة: بزیادت واؤ میان فاء وعین. فعنلة: بزیادۃ نون میان عین ولام. فعیلة: بزیادۃ یا میان عین ولام. شریفة: شریاف برگ کشت کہ دراز وانبوہ شود چنانکہ برند آنرا، یقال: شریفت الزرع إذا قطعت شریافه. فعولة: بزیادت واؤ میان عین ولام.

قلسی [دراصل قَلْسَيْ کدحرج بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح بود را الف کردند، یقال: قلسته فتقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال ست تصحیحش واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق وقتے ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

---

[1] جورب پوشانیدن.　[2] کلاہ پوشیدن.　[3] آواز بلند کردن.

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" و بـ "احرنجم". نوع اول ہفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	تَخَيْعُلاً	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

یں تعلیل ممتنع باشد، واین معنی درما نحن فیہ ممتنع ست؛ زیراکہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی قوقاۃ. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعل وموزن بر مفعل ست. (نو در اوصول) قلساۃ دراصل قلسیۃ بود کدحرجۃ یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات رباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء: زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسیۃ فتقلسی، وآنرا ہفت باب ست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

برباعی مزید: در بعضے از ملحقات فعل چندے دیگر کہ غریب وقلیل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسہل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح اسماء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: عنون بر وزن فعل آغاز کردن کتاب وغیرآں، وفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسُ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	تَسَرْوُلاً إلخ

باب ہفتم: تَفَعْلِي:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". تسرولا ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، كذا يفهم من "الصراح".

تفعل. اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. تقلسی: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که ایں باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ماقبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولہٰذا قاعدۂ نقل حرکت رابعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نہ آنکہ انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل بریں تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلاَلٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلاَءٌ:

اِسْلَنْقَى	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقَى	مُسْلَنْقًى	اِسْلَنْقِ

وندر اِکْوَهَدَّ.

أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکه مقید کرده اند قاعدۀ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکه جائے در اسفار متقدمین ومتاخرین که از نظر احقر گزشته ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، و باوجود ایں تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۀ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچه نص بریں تخصیص هم در کتابے یافته نشده، وهذا التوجیه أولى التوجیهات، فاحفظه.

تمفعل چوں: تمدرع یعنی زره پوشید، وهمچنیں تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذهب ای مذهب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمول ای مولی شد. تفعلت [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ وبالغ در کارے بجودت رائے، کذا في شرح الأصول.

شاذ ند: بدانکه شاذ در سه معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس وفصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبی یأبی وسقط وسقط ومسجود ومدح ومدح که در اصل ماه وهل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: فنی یفنی بفتحهما وحسن بفک ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فعل بکسرتین، همچو: إبل وبلز، وفعل بکسر اول وضم ثانی، همچو: دئل ووعل، یا غیر فصیح، چوں: فعل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءة شاذه.

ملحق بـاحرنجم: أي نادر الاستعمال، وهذا لم یدرجهما تحت التعداد. دو باب ست: در أصول سه باب گفته، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعلاء افزوده اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر الخ: وحق آنست که اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واؤ مفتوحه وادغام لام اول در ثانی، =

---

۱ پس پا رفتن. ۲ بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، بدانکه سه باب اول أم الأبواب اند، ودر کثرت خصائص متساویة الأقدام، **لیکن مغالبه** خاصۂ نصر ست: **وهي ذکر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفین** المتغالبین، نحو: **خاصمني** فخصمته، ویخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیت ابواب: بدانکه خاصة وخاصیة وخصیصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غیره درینجا درست نمی شد لہذا فضل بہاری گفته. که مراد ازاں معنی بر اصل که ماده وہیئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، ویا، وتا. در خاصیة بتشدید صاد، وتحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلیة مفعولیة وجزآں

ام الابواب اند: یعنی اصول ابواب، وام بمعنی اصل است؛ زیراکه دریں ہر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصست، بخلاف سه باب باقی که تفق مذکور درانہا نیست. کذا في شرح التسهیل وغیره. ومیتواند که اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس ہر باب وقت مغالبه از نصر آید، وکسائی در حلقي لعین واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحه دہد وشاعره مشعرته اشعره بالفتح گوید، وابو زید افخره بضم حکایت کرده. (رضي) وهي ذکر وآں یعنی مغالبه ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. المفاعلة: یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفین في المعنی المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني [یعنی مخاصمه در من واو واقع شد، وہر یکے دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیراکه ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیره آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشاں ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، **وعلل** واحزان وفرح **از فَعِل بیشتر آیند**، **والوان وعیوب وحلی** می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست (فرح خوش شد) کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما رکن یرکن من التداخل، **وأبی یأبی** شاذ. **وخاصیت کرم** آنکہ از **صفت خلقیہ** بود حقیقۃ یا حکما، **یا صفتے شبیہ بآں**.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: وعدنی فوعدته عِدہ، ویسرنی فیسرته یُسرہ، واجوف یائی وناقص یائی، نحو: بایعنی فبعته بَیعہ، ورامنی فرمیته أرمیه، واجوف واوی از نصر آید. **علل**: جمع علۃ بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل**: بکسر عین، وایں باب ہر گاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست (شرح مائۃ عامل بی)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیده نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیره گون شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء، وفتح لام جمع حلیۃ بکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشاده ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء أدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرق ورعن بالضم والکسر. (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: أدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبی یأبی: وشجی یشجی وقلی یقلی وعض یعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعل بضم عین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ روائے داشتہ باشد، چوں: صہر ومکث وصغر وکبر ونظائر اینہا. وازیں جہت ایں باب لازم ست وہر گز متعدی نیامده' چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مائۃ عامل بی) **صفت خلقیہ**: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا کانا ذاتیین.

یا صفتے: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کے از بیاس ودیگر عوارض منفک.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ يَئِسَ يَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ وأَخْرَجْتُه وقدْ يُلْزِمُ، نحو: أَحْمَدَ، وتعريض إی. بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم وہمچنین وحد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ویع نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جدی کرد، وحم کمال رغبت کردن زن آبستن در خوردنی، وکم غمگیں شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، وبه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

ومق مقة دوست داشتن. وثق ثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. ورث إرث بالألف المقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وری آتش جتن از آتش، وریه من علم وحسب. (ص)

وغر بفتحتین، بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وهل از وهل بجائی رفتن وهم که مراد آں نباشد.

وعم: دعا بنعمت در حق کسے کردن. یئس: یاس نومید شدن، من حسب.

تعدیه الخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو دریک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابرست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد ور متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول انجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواهد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست: چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أنصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیراکه فاعل او را صاحب نصره نگردانیده، ودر أبرته ای گردانیدم او را صاحب ابر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه برته مجردش ہم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند برعکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

احمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبس که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته. ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شكى وأشكيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشويته وأقطعته قصبانا. وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق. وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب. ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

ابعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست کہ ازاں مصدر باب افعال ساختہ باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدخولش مبني للفاعل خواهد بود، چوں: أبخلته ای بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع است. یکے: سلب از فاعل، ودریں حالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را. دوم: سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شكى أشكيته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشويته: دادم وے را شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے کہ او را بریان کنند وقابل بریشتن باشد، وآنچہ در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر است کہ گوشت بریان دادم او را غلط محض است. اصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

اعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم ای دراهم بدہ رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثلہ بطور لف ونشر است. البن: ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچہ شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. الأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

احصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت است. وفرق در حینونت وبلوغ آنکہ در حینونت ماخذ مسند الیہ است، ودر بلوغ مفعول، وایں نزد مصنف است اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کردہ اند؛ زیرا کہ در امثلۂ مذکورہ می توان گفت کہ صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: **أثمر النخل** و**أسفر الصبح**، **وابتداء**، نحو: أشفق، **وموافقت مجرد** وفعّل وتفعل **واستفعل**، نحو: **دجی اللیل** وأدجی، **ومطاوعت** فَعَلَ وفَعّل إی پس آمدن أفعل مر فعَلَ یا فعّل را؛ تا دلالت کند بر پذیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: **کببته** فأکب. **خاصیت تفعیل** تعدیه وتصییر ست، نحو: نَزَلَ........................

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دونوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. أسفر الصبح: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. هاں ابن درید وابن فارس هر دورا بیک معنی آورده اند، واکثر لغویین ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش باالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت هر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں هر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصهٔ هر دو چرا اقرار نمی دهند؟ جوابش آنکه هر جایکه معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. مطاوعت: در "ارتشاف" گوید. مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الحبل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زیدو باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اهل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ [سرنگون انداختم اورا پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أکب دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم اورا، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

وَنَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقَذَّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ. وبلوغ نحو: عمّق وخيّم، ومبالغه، نحو: صرّح وجوّل وموّت الإبلُ وقطّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُها، وتخليط اى چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَّبْتُه. وتحويل اى گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: نصَّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَل وتفعّل، وابتداء.

نزلته مثال اجتماع تعدیه وتصییر، وتعدیه بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصییر بے تعدیه نحو: نعست لسهم. قذيت عينه ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور ای صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه برآورد (ص)

بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر کرده شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است ودوم در کم، ومبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جامہا قطع کردم.

فسقته نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست كفرته، در "تعليق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را درلفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: "كفرت الرجل دعوته كافرا"، وتکفیر را بمعنی کفاره دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف راایں قول صاحب "محکم" ردمی کند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر "صراح" ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جللتها جبل قرار گرفتن وجل براسپ افگندن. (صراح) نصرته [نصرانی کردم او را.] تنصیر ترسا گردانیدن.

خيمته [ہمچو خیمه نموده او را.] تخییم: خیمه ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک وبد آمده نحو. سقیته ای گفتم او را: سقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول برصفتے که بوده است، نحو: كوف الكوفة، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح صبح درآمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفه رفت، وبرائے غیر آں.

هلل ای لا إله إلا الله گفت. فعل ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعل أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** وتکوَّف، وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: **تختَّمَ**، وتعمُّل یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: **تَدَهَّنَ** وتترس وتخیَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ** وتجنب وتَوَسَّد الحَجَر وتأبَّطه، وتدریج یعنی تکرار عمل بمہلت نحو: **تَجَرَّعَ** وتَحَفَّظَ، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تنصَّرَ وتبحَّرَ، وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ واِسْتَفْعَلَ، وابتداء.

(بزور کوئی شده — پوشیدن — ای خیمه را بکار برد — صاحب مال شد — نحو تقبل بمعنی قبل — نحو تبصر وابصر — نحو تکلم)

مطاوعت فعّل بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: فیسته فتقیس. یا تعدیه نحو: علمته فتعلم. واغلب در مطاوعت فعّل که برائے تکثیر وتعدیه باشد ثلاثی مجرد است نحو: عممته فعمم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے که موجود نه باشد.] فرق میان آں وتخییل که خاصۂ تفاعل ست آنکه در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکار الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنه شد.

تحوب از گناه پرہیز کرد، حوب بالضم گناه. تختم ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. تدهن روغن را بر بدن مالید. تترس ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی

تبوب مثال اول یعنی دروازه ساخت. تجنب مثال دوم ای گوشه گرفت.

توسد الحجر مثال سوم ای تکیه ساخت سنگ را. تأبطه: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ [جرعه جرعه نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر شافیة گفته: تفهم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکه برائے تکلف در فهم بوده باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعّل بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکار الأصول)

استفعل موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکه شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالب معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت ای ہریک مر دیگرے را نحو: قاتَلَ زَیْدٌ عَمْرًا. وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وتفاعَلَ، وابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعا شیئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل نحو: باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، واگر نہ لازم بود.

(بیکدیگر دشنام دادند — نحو تعالی بمعنی علا — چوں حادثت زیدا ثوبا — نحو تحادثا ثوبا)

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہریک: در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمه، واز جہت آنکہ در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: حدثت ثوبا وحادثت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (رکار الاصول)

افعل نحو: باعده وأبعده. فعل ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. کم ست: لیکن مے آید زیراکہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعله کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. ترافعا شیئا [ہر دو برداشتند چیزے را] نحو: شاتم وشاتک، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکہ در واقع حاصل نباشد. تمارض خود را بیمار ظاہر نمود. مطاوعت فاعل مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: عممته فتعمم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمر مطاوع ضارب زید عمرا نگویند زیراکہ ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شده ودر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضي) بمعنی افعل ای وقتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدته فتباعد: دور کردم اورا پس دور شد. افعل نحو: تیامن بمعنی ایمن درآمد بیمین. ابتداء: نحو. تبارك مقدس ومنزه شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر راو غیر آنست. اگرنه: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجه ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَى الشّاة واعتضده، **وتصرف يعني**
جانب گرفت غذا ساخت گوسفند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در فعل **نحو**: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب کوشش برائے خود پیمود
تفعل نحو: **غممته فاغتم**، **وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.**

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم از و سزاوار پیوند شد جامہ
استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطين **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القرى، **وقصر نحو**: **استرجع**، ..
سنگ شد گل ناقہ شد شتر وطن گرفت قریہارا

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر بتقديم جيم بر حائے مہملہ از حجر ناقصہ بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (ركاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ ہذا خدائے تعالی فرمودہ است: [illegible] (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب واکتسب فرقے نکردہ اند. (رضي)

فعل الفاعل کردن فاعل فعل را برائے خود **مطاوعت تفعل** ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: نومته فانتام، وأوقد النار فانقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل. [نحو: ارتدى وتردى، واحتسب وتحسب.] نحو: حتفاه بمعنى أزال حفاه، واحتجر بمعنى احجر داخل حجاز شد. (ركاز الأصول) **تفاعل** چوں: اختصما واحتورا بمعنى تخاصما وتحاورا؛ وبہذا تعلیل دراں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل** نحو: ايتجر واستاجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے باسخنے در آمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند ناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندما ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در اصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کردہ، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمردہ، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنى نادر، خلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع (ركاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: أقمته فاستقام، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وافتعل، وابتداء وانفعال را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعَل غالب ست نحو: کسرته فانکسر، وموافقت فعل وأفعل نادر، وفائے آں لام ورا ونون وحرف لین نبود، ویطاوع أفعل نحو: أغلقت الباب فانغلق، وابتدأ. وافعیعال را لزوم غالب ومبالغه لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعل نادر. وافعلاّل وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، ولون وعیب غالب.

أقمته فاستقام [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (أذکار الأصول) افعل نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. تفعل ای در تخییر، نحو: استکثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (أذکار الأصول، نوادر الوصول) کسرته فانکسر وچوں علاج لازم ایں باب ست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت فعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

وفعل نحو: حجر بمعنی أحجر بحجر رسید موافقت در بلوغ، واحصد وحصد در حینونت. (منه)

حرف لین نبود بحث اشتقاق، ودریں حروف بجائے ایں باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، وبقه فاسفر، و... انمحی ونمی قلیل ونادر ست. (أذکار الأصول) مصدر آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالب دلیل تقلیل ست کہ در "شافیة" و"رضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب بستم در را پس بستہ شد. ابتدأ ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروریته سوار شدم او را عریان.

مبالغه لازم ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل مجرد نحو: ثنيته فاثنونى پیچیدم او را پس پیچید شد.

موافقت استفعل نحو: احلیته واستحلیته شیریں پنداشتم او را. لون نحو: احمرّ بسیار سرخ شد، واشهابّ بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: اهداب سرعت کرد، واهدار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع**
نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج
فعلل، **وكذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ افعال واسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت وہمزہ ودو حرف یک جنس نبود، ومہموز: لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، ومعتل لفظے کہ در اصول آں حرف علت ست، ....

بناء مقتضب: [غالب وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس و حووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة دائما لازم نحو: جنور وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة يتعسر صبصهه، منجملہ آں قصر است نحو: بسمل بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم او را، ومطاوعت خود نحو: عصرش الليل بصره فعطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأوقة مجنون شدن، ومہموز العین سلارة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل وبرائے تحول نحو: تزندق، وتحمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. يطاوع فعلل نحو: ثعجره فاثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنقص برحل منقبض شد. كذا: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: صمأنته فاصمأن. يجيء مقتضبا اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى افعل: متصرف باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورحل وجعفر وسفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وضأضأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سہ گونہ است: مہموز فا نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سہ قسم ست: مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.

مضاعف آنکہ: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: زرب یند، چوں: مد لیکن لازم مے آید کہ سسں وددن وھعحع داخل مضاعف باشد حالانکہ نزد قوم صحیح ست مگر آنکہ گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)

برسہ گونہ: زیراکہ ہمزہ یا فاء کلمہ است یا عین کلمہ یالام کلمہ.

نضکس ف جمع حروف اشارہ بابواب مطردست، وعلی حدہ کردن عبارت از شذوذ، چہ شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الأسر کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبہ فراموش کردن، وہمچنیں اشارات آیندہ باید فہمید.

(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینہ.

فکس ض ن. ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البرءة بیزار شدن. ض: الہنأ عطاء دادن. واز ن کمتر: لہٰذا از ض ہم جدا نوشتہ شد نحو: الدنءة فرومایہ شدن. (منہ) مثال معتل ف. کہ مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح [تقدیم واؤ اشارہ بہ مثال واویست.] ض: الوعد وعدہ کردن. ف: الوہب ہبہ کردن. س: الوجل ترسیدن ك: الوسم نیکو روشدن. ح: الورم آماسیدن ووجہ جدا از نصر ضعیف ست یضفسك ح ض: الیسر قمار باختن ف: الینع وقت میوہ چیدن رسیدن، س: الیتم یتیم شدن ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از ن: القول گفتن، س: الخوف ترسیدن، ض: الصوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کردہ، ویائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: البید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة ست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن س: الخشیة ترسیدن. ك: ھو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے وارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض توسط واؤ اشارہ بہ اجوف واوی سیض ن ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجہ است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. ومضاعف دو قسم ست:
مضاعف ثلاثی کہ عین ولامش یک جنس بود صنس لـ، و**مضاعف رباعی** کہ فا ولام اول وعین
ولام ثانیش ہمچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.
مرکبات أوب نصر س، أيد ضرب س، **أتو** نصر ك، **أُدِيَّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،
يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س
ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: کہ فا ولام حرف علت بود. صرب ح س: صرب: الوقاية نگہ داشتن. ح: الوي نزدیک شدن. س: الوحي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) مقرون سض: [کہ فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الصوى گرسنہ شدن. ص: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) صنس لـ. ص: الفرر گریختن. س: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. لـ: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) أوب: ای مہموز ف واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.
نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوم تشنہ شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.
أيد: ای مہموز ف، اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أيد توان شدن. (نوادر الوصول)
أتو. بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. أدي: بدال مہملہ مہموز فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینہ ور شدن. وأد. مثال واوی مہموز العین بمعنی زندہ در گور کردن ص، واز سمع قلیل نحو. وأب غضبناک شدن. يأس. مثال یائی مہموز عین نومید شدن از ہر دو باب. دأو. مہموز عین ناقص واوی بدال مہملہ فریب، وبمعجمہ راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: اسأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.
رأى: مہموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)
وبأ: مثال واوی مہموز اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثء شگافتہ شدن گوشت، از سمع، والوصاء بپردن از حسب. (نوادر الوصول) بوأ: اجوف واوی مہموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. أوي: مہموز فاء لفیف مقرون جائ گرفتن، از ضرب قلیل.
وأي: مہموز عین لفیف مفروق وعدہ کردن، از ضرب قلیل. أب: مہموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأبين نالیدن، از ضرب، والأبل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

وَدَّ س، یمَّ س، طأطأ تکأکأ وھوہ توھوہ.

بدانکہ واؤ را وفق ضمہ واخت آں خوانند، و یاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، وہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، إسکان: **قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط**، وتحریک: **حرکت دادن یکے از دو ساکن را**، وحذف: **انداختن حرف وزیادت**، نحو: آأنت، وإبدال: **آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت**، وإدغام: **پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر**، وقلب: **یعنی تقدیم وتاخیر**، وبین بین: **ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود**، اما اعلال و تعلیل ....

وَد مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یم مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسہ پرندہ سر فرو آورد. (نوادر الوصول) تکأکأ مضاعف رباعی مزید ومہموز پس پا باز آمد. وھوہ توھوہ معتل ومضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب في صوتہ جزع آواز نمود، وہمچنین توھوہ مزید. ہیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: با ادغام چوں: مدّ، وبدون آں نحو: [illegible] (سبعہ ۱). انداختن حرف: علت نحو: یعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: صت. اأنت بمد، أصلہ: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو. قل ودع ورس وأمسیت وماء أصلھا: قول وبیع ورس وأمسست وماہ. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنیں باعتبار وضع بود چوں: مد، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتا بدل نمودہ ادغام کردند (منہ)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو. آبار أصلہ. أبار جمع بیر، وقسي أصلہ: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند ما قبل ہمزہ آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یأم و یأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس ہمزہ بود، وکل وخذ ومر شاذ. وہمزۂ متحرکہ بعد واؤ ویائے ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس ومقروۃ و خطیۃ، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال . . . .

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین سم، وتحریک مثل بائے اذھب. وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، وبین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد وزا خواندہ شود، وبحذف چوں. حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، ومراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ وادغام معارض شوند. ویأوس مثل: یقوس مضارع از أوس بمعنی عطاداد نست، ومراد ازان لفظے کہ دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکہ دران اعلال سازند نہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا پس اگر ما قبلش فتحہ بود بالف بدل شود، واگر کسرہ بود بیاء واگر ضمہ بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود وآں ہمزہ ساکن نحو: امن یؤمن ایمانا. کل. اصل آں اؤکل واؤخذ واؤمر ہست، قیاس بدل ہمزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر ہر دو جائز ست. نہ برائے الحاق احتراز ست از حنائٌ وحوئبٌ کہ واؤ ویاء برائے الحاق ست. افیس تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فاس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، ہمزہ را یاء کردہ ادغام کردند، وہمچنین مقروۃ، أصله: مقروءۃ، وخطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئۃ بود قاعدۂ مذکورہ جاری کردند.

ساکن ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور برابر ست کہ آں ساکن واؤ ویاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ ویاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: حیئلٌ، یا زائد در کلمۂ دیگر نحو: ابتغوا أمرہم. نون انفعل احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیراکہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ او را دہند خلاف وضع لازم آید، وجاء نصر واطر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا که بیفتد وحرکتش بما قبل رود چون: سَلْ وجَيَلَ وباعُوا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر ولَحْمر، لیکن حذف در یَری ویُری آه وصرف أَرَى ويُرِي لازم شده، ويجيء مَرَاة. ومتحرکه بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة وجاء، وگرنه واوْ شود نحو: أوادم. ابن مالک مضمومه را بواوْ بدل کند، ونزد اخفش مکسوره بعد مضمومه واوْ شود. وساکنه ومتحرکه بعد متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

روا که بیفتد: وبین بین نکنند تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند تا داوی ویائی نکرده باشند، وهم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفین وبعضے بصرین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر ننموده اند، چون: رفو در رفاء. (رضي) سل: أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآن، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت همزه دوم بر واوْ ویائے الحاق که بمنزله حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند ماهیهائے خود را، اصل آن: باعوا أموهم، حرکت بواوْ زائد که در کلمه دیگر است دادند، وهمزه را حذف کردند. لمر: أصله: ما رأي، یاء بلام افتاد ما رأ شد، پس حرکت همزه دوم براء وحرکت همزه اول بمیم بردند وهر دو همزه انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه وصلی بجهت استغنا انداخت، وهر که برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشت. (شروح) یری ویری: ای در اخوات مضارع معروف ومجهول ومضارع بلام امر ونهي حذف واجب، ودر ماضي واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مرأة مرأة ست. ائمة: أصله: أئممة، کسره میم بهمزه ثانی داده ادغام کردند أئمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه دوم بجهت کسره اول یاء شد جائي گردید، قاعده داع جاری کردند. مضمومه را: پس جائي جاؤ نموده، قاعده داع جاری کنند.

بعد مضمومه واوْ: چون: أويب در أأيب، وبنابر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنه ومتحرکه: ای اگر همزه ساکنه ومتحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واوْ نشد بجهت بعد، ونه بین بین که تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چهار صورت ست: متحرکه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، متحرکه بعد ساکنه قرأأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحه منفرده بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واوٗ جوازا، **کمیر وجون**، اخفش مضمومه را بعد کسره یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفته اند: رواست **قلب متحرکه** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند مستهزؤون** وسُئِلَ **بين بين** ست، ودر همزه متحرکه بعد الف **بين بين قريب** ای وجه اول از دو وجه مذکور، **چنانکه** در سَأَلَ وسَئِم ومُسْتَهْزِئِينَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو همزه از دو کلمه صحیح ست **تحقيق هر دو** و**تخفیف هر دو**........................

(حواشی بین السطور: چوں مستهزئون در مستهزؤون — برائے مناسبت — ای قبل اصول مهموز — مفتوحه بعد مفتوحه — مکسوره بعد کسره — مضمومه بعد فتحه — مضمومه بعد مضمومه)

کمیر أصله: مئر بمعنی کینه ودشمنی. **خون**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسوره را بعد ضمه واوٗ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضاے عبارت فارسی بباۓ موحده اولی ست، وبعضے بصیغهٔ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکه: ای مطلقا در همه حال، یعنی اگر حرکت همزه خلاف ما قبل هم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون درین قاعده داخل است، کذا في 'النوادر' وغیره.

مانند مستهزؤون. یعنی جائیکه همزه منفرده مضموم بعد کسره، ومکسور بعد ضمه آید. **بین بین**: قریب مشهور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بين بين قريب**: وبعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چه آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواوٗ ویا، جهت التقاۓ ساکنین روا نشد، وادغام هم در الف جائز نیست. وسیبویه گفته: بعضے همچو همزه را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمه ایست وهمزه اول کلمه دیگر همزه ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف هم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل. ما شد درما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره هم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت همزه بما قبلش موافق است قریب وبعید یکسان باشد، پس از مشهور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را که ازاں پیدا شود کسره وضمه داده باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسوره بعد فتحه.

إذا اجتمع هرگاه جمع آید زیاده از دو همزه تخفیف کرده شود دوم وچهارم، وباقی داشته شود اول سوم وپنجم

تحقیق هر دو: زیراکه اجتماع عارضی است از التقاۓ دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفه وابن عامر است.

تخفیف هر دو: زیراکه جهت اجتماع بدوں تخلل حرفے اگرچه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعہ، وتخفیف یکے بر وجہ مذکور، وحذف یکے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، وقلب مضمومہ بعد مکسورہ، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند أأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل.

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمہ ومضموم در.......................

بطریق منفردہ: یعنی گویا ہمزۂ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کنی چوں: سئل، ودر یقرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل درہر دو تسہیل مشہور. وچوں قواعد ہمزۂ منفردہ معلوم کردہ ہمہ امثلۂ دوازدہ گانہ کہ اینجا برمے آید باید فہمید، وبالا در شرح باید دید. بطرز مجتمعہ: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أودم، باقی بر قیاس.

بر وجہ مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعہ در ثانی، پس در قرئ أبيه اول را بدل کنند وثانی را بین بین، یعنی ہر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نو در موصوب وغیرہ) بطرز ساکنہ: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولياء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں وما بعدش شرط حذف وقلب ہر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمہ نبود، چوں: مہ يأ أحد حذف وقلب جائز نباشد. (زکر الأصول) عکس آں: مکسورہ بعد مضمومہ چو. يقرأ بسان بواؤ گوئی: من سقاء وحد ويقرأ وسان. مانند أأنت: ای جائیکہ ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ دیگر غیر وصل درآید الف درمیان آرند؛ تا اجتماع دو ہمزہ نشود، والف برائے کراہت اجتماع سہ ہمشکل نوشتہ نشود. (زکر الأصول)

نحو الحسن: [جائیکہ ہمزۂ استفہام بر ہمزۂ وصل مفتوح درآید.] ساکنین دراں الف مبدل از ہمزہ ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام بہ خبر نشود. ايمن الله: ودو ساکن درآں الف ویاء است، وأيمن نزد بصریان مثل آنکہ مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیہ جمع یمین ست؛ زیراکہ مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیرہ عجمی ست، وبست دو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست کہ ہمزہ گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسرہ یاء گردد وبعد ضمہ واؤ، وضمہ مانند بیضٌ وحیکی کسرہ شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمدہ. واوے کہ بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آہ ونحو: عد تسع مضارعہ، وجاء یئس ویائس، وفي نحو: یوجل یاجلُ ویَیْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے کہ فائے فعل بود واز فعلش افتادہ بیفتد چوں: عدۃ. لین فائے افتعال کہ از ہمزہ نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحہ .....

ہمزہ گردد. چوں: اُجوہ واِشاح واُدؤر کہ دراصل وجوہ ووشاح وادور ست. احد کہ دراں واؤ مفتوحہ بہمزہ بدل شد: چہ اصلش وحد بود. تجاہ کہ دراں واؤ مفتوحہ در صدر بتا بدل شد: چہ اصلش وجاہ ست. شاذ زیرا کہ واؤ مفتوح در اول کلمہ ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بہمزہ باید نہ بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسرہ: وجوبا اگر در یک کلمہ باشند، چہ لین حرف خفیف ست کہ اعتماد آں بر قوی نہ موافق ثابت نماند، ومدغم ہر گاہ مستلکت در مابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقہ ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیران از موران. بعد ضمہ واؤ: نحو: قوول مجہول قاول، وموقن از میقن.

وضمہ. یعنی جمعیکہ از افعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمہ را کسرہ گردانند، ازاں کہ صفت بمشابہت فعل ثقیل ست وواؤ ہم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی زنیکہ بر دو دوش خود را در رفتار بجنباند

طوبی وکوسی: دراصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمہ بکسرہ است.

اسمیت غالب: اول نام درختے در جنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لہذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، اصلہ: یوعد.

یضع مثال کسرہ تقدیری کہ بمناسبت حرف حلق فتحہ شدہ. ییئس در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل. ای در مثال واوی از باب علم چہار لغت ست اصل یوجل

یاجل بقلب واؤ بالف کہ اخف ست. ییجل بقلب واؤ بیاء. بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذتر ست. (منہ)

واوے کہ. ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلۃ بالکسر باشد. از فعلش افتادہ: وا گر از فعل نیفتادہ نیفتد، چوں: وِلْد ووِصال.

عدہ دراصل وِعْدٌ یا وِعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکہ اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از ہمزہ نبود: اصلی یا بدل از یاء باشد. در تاء مدغم: چوں: یتسر أصلہ: أیتسر از أسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب ست.

چون: اتّقد واتّسر. واگر دو واوٗ متحرک در اول کلمه بہم آیند اولین ہمزہ گردد چون: أواصل وأوَلُ. واوٗ ویاء متحرک نہ بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونہ در حکم آں، ونہ فاء کلمہ، وقبل مدۂ زائدہ والف تثنیہ ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمہ بر وزن فعلان وفعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمۂ کہ دران تعلیل نہ پذیرد، پس الف بقِران ساکن لفظی ....

دو واوٗ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ کہ ہر دو متحرک نیست. ہمزہ گردد: برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واوٗ ثقیل ست وہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم (ذكر الأصول) أواصل: جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. أول: جمع أولى مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واوٗ ویا متحرک: نہ ساکن، پس در قول وبیع الف نشود: زیراکہ فتحۂ ماقبل واوٗ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکہ اقتران متجانسین اولیٰ ست. نہ بعارض: برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب وجیل کہ در اصل حوْأب وجيْأل بود، یا غیر منقول ازاں چون: اخشو الله واخشي الله. (ذكر الأصول) فتحۂ لازم: احتراز ست از عارض چون: موعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: موعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد ویا بنقل وغیرہ حاصل آید وفاء ہمیشہ مفتوح ست، مگر اینکہ گفتہ شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واوٗ ویاء، وعلت قلب آنکہ ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینہا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چہار حرکت در یک کلمہ ثقیل ست، یا آنکہ حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. وبعضے ایں واوٗ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنابر آں لازم می آید کہ در قول وبیع مصدر ہم قلب کنند، ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک ست. وجوابش آنکہ علت قلب ہمان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛ چہ الف مبدل منہ ساکن ست، كذا في "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واوٗ ویا عین کلمہ معتل بلام نیفتد چون: صوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. نہ در حکم آں: چنانکہ لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعوی أصله ارعوو. ونہ فاء کلمہ: نحو: توسط زیراکہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چون: حوَد وعیور وصوین. الف تثنیہ: چون: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تاکید: نحو: اخشونّ واخشينّ برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان: چون: جولان وحیوان وحیدی؛ زیراکہ در معنی اینہا اضطراب است، وحرکت لفظ براں دال، پس حذف نکنند. کہ دراں تعلیل: چون: عوِر وصيِد بمعنی اعور واصيد.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واوٗ ویائیکہ عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری چوں: قيل وبيع واختير وانقيد، یا بیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، وگرنہ ضمہ، چوں: قلن وبعن وخفن. ہر واوٗ ویائیکہ بعد ساکن نہ لین زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل ای مصدر ومشتق وموازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ ملحق وناقص وبمعنی لون یا عیب وصیغۂ تعجب ....

چوں اسود وبیض

قال وباع: اصلهما: قول وبيع، ہر دو جامع شروط وعت بودہ اند. دعوا: تثنیہ برائے نبودن شرط تعیین نشد.
دعت: از دعوت، واوٗ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. دعتا: از دعوت، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تا ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.
بجائے ضمہ: بعد ازاں ضمہ واوٗ را بمناسبت کسرہ یا گردانی، وایں لغت افصح ست. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا.
مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. قلن: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. بعن: مثال کسرۂ قاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العين، أصله: خوفن. نہ لین: احتراز ست از تویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.
ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہذا بتفسیرش پرداختہ. بوزن عروضی: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَقْوُلٌ بر وزن مفعول.
ملحق: احتراز ست از اجودد ملحق باحرنجم اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: اعور واسود، چرا کہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع مجہول برانست. (ركار الأصول)
صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیرا کہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی افعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصيغۀ اسم آله نبود، ودر شبه فعل كه بروزن متعارف فعل بود پيش از تعليل يا بعد ازان واولش زائد مشترك ست برائے منع ضو **تعليل نكنند، پس آں حركت اگر فتحه بود واؤ وياء الف گردد چوں:** يقول ويبيع تا يقلن ويبعن وقل وقولا آه، وبع وبيعا آه، **ومقول ومبيع ويقال** ويباع ويخاف آه، وخَفْ خافا آه، وأقام **إقامة** واستقام واستقامة، **ودر مفعول يائى ضمۀ منقول را كسره گردانند** ازاحوف ازاحوف ازاقوم ازسموم **وواؤ مفعول را ياء ودرو تصحيح بسيار آيد نحو:** مبيوع **ومطيوب، ودر واوى كم. واويكه عين** مفعول يائى **مصدر يا جمع وبعد كسره باشد.........................**

صيغۀ اسم آله بمعنی آله باشد چوں: مقول ومخيط، يا برائے مبالغۀ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف كه تعيش جهت زيادت مشابهت بفعل اولی ست صورة التباس نشود، وتعيين مفعل مشابه مفعل ميگرداند (ركن الأصول)

بروزن متعارف: احتراز است از تبيع بروزن تصرب بكسر تا، وفتح راء كه دراں بجهت نبودن وزن متعارف فعل تعيين كنند وتبع گويند. (شروح) زائد مشترك. ميان اسم وفعل چوں: همزه وتا وياء ونون بخلاف ميم كه مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بميم تعيين كنند، چوں: مثقال. الف گردد: زيراكه دراصل متحرك بودند وما قبل آنها اكنون مفتوح شد.

قل ايں تمثيل وقتے درست شود كه قل وبع از اقول وبيع گويند. (نوادر الوصول) مقول ومبيع اصلهما: مقوول ومبيوع، دراول حركت واؤ اول بما قبل داده انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمه بمناسبت ياء كسره شد وياء از اجتماع ساكنين افتاد، وواؤ مفعول برائے كسرۀ ما قبل ياء شد، واينهمه نزد اخفش ست، وسيبويه وخليل از هر دو واؤ مفعول افتاده. (شروح) در واوی ايں وزن قياسی ست، ومشيب ومبيع از شوب وبوم نادر. (نوادر الوصول) يقال امثله آنكه حركت منقوله اگر مفتوحه باشد واؤ وياء الف گردد. اقامة اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حركت واؤ بما قبلش وقلب آں بالف اول يا ثانی راعلی الاختلاف ميان اخفش وسيبويه حذف كردند تاء درآخر عوض دادند كه فارق ميان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نيارند، چوں: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت كه در فعل نمے باشد حاصل شد. (ركن الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبيوع، چنانكه از مذهب اخفش گذشت، وهمين وزن قياسی ست، ومهوب از هيبت شاذ. مطيوب: ومعيوب ومخيوط ومديوب. ودر واوی كم: نحو: مصووغ ومصووب، زيراكه ضمه بر واؤ ثقيل تر از ياء ست. عين مصدر: احتراز ست ازانكه در غير مصدر وجمع بود نحو: عوض وحوال. بعد كسره: احتراز ست از دوام ودوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع قبل الف افتد یاء شود، نہ در ناقص چوں: قیمٌ وقیام و دیمٌ وجیادٌ وریاضٌ. واوویاء عین فاعل کہ در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ وبائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش الف مفاعل افتد پسین ہمزہ شود چوں: بَوَائِعُ وأَوَائِلُ، وہمچنین ہر مدۂ زائدہ بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف مفاعل ومفاعیل افتد واؤ شود نحو: قواریر. در کلمۂ ....

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نہ، وایں احتراز ست از جوار مصدر جاور وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودۃ جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں ہمزۂ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ ہمزۂ خروج از کسرہ بضمہ است. نہ در ناقص. احتراز ست از رواء جمع ریان، أصلہ: رواں، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. قیم وقیام. دراصل قوم وقوام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. دیم وجیاد ہر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمۃ بران دائم، وودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصلہ: جواد.

ریاض أصلہ: روض جمع روض، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد کہ در فعلش: احتراز ست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. ہمزہ گردد: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. پسین: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (رکار الأصول)

بوائع أصلہ: بوایع مثال مختلف ہمچنین عیائل جمع عیل بمعنی عیال، أصلہ: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل أصلہ: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، وہمچنین خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر صوادیس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. ہمچنین: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکار الأصول) مدہ زائدہ: احتراز است از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر. جمع قارورۃ بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنین شواهد جمع شاهدۃ.

در کلمۂ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسمی، بخلاف فویرید ورأیت یدی واصل.

که واوَ و یاء بہم آیند واولین ساکن **غیر مبدل** است **واوَ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، واگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَیِّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم** از سیّد جوارا، **واز كَيْنُوْنَة** وجویا. **واوے که سوم بود** چوں **پیشتر** رود **نه پس ضمه یا شود** نحو: **يُدعي** يُدْعَيان يُدْعَوْن، وأَعْلَى أَعْلَيا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا قبل **زیادت** فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمہ وکسرہ از لینے کہ پس حرکت آید **نه فتحه ازاله نمایند** بنقل اگر قبل ضمہ کسرہ بود وبعد آں واوَ وقبل کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ بلا نقل نحو: **خشوا وقووا ويرمي** يرميان **يرمون، يدعو** يدعوان **يدعون**.....................

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صوین. غیر مبدل: احتراز ست از بویع وسویع کہ تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. واوَ یاء شود: از جہت مناسبت در لین وجہر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. بیفگن یائے: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. واز کینونہ: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونہ بود.
واوے کہ: ازینجا بیان ناقص است. نہ پس ضمہ: احتراز ست از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.
یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واشتراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. نحو یدعی: در اصل یُدعو یُدعوان یُدعوون بود، واوَ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال اعلی الخ کہ واوَ در مجردش سوم بود. (بو در یوصیون)
ہمچنین: ای واوَ یاء گردد برائے انکسراہ واوَ بعد کسرہ. دعوا: در اصل دُعِوُوا واوِ اول بقاعدہٗ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. نہ فتحہ: چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی ویرمی مجہول، چنانکہ گذشت.
ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا بشرط مذکور. خشوا: اصلہ: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واوَ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.
قووا: اصلہ: قوِوُوا وتعلیل مثل خشوا. یرمي: اصلہ: یرميُ ضمہ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمہ او اگرچہ کسرہ ست واوَ بعد آں نیست. (بوادر لوصوب) یرمون: اصلہ: یرمیون، وتعلیل چوں خشوا. یدعو: اصلہ: یدعوُ، ضمہ از واوَ بلا نقل افتاد؛ زیرا کہ نہ بعد ضمہ واوَ ست ونہ قبل آں کسرہ. یدعون: اصلہ: یدعوون ضمہ واوَ بے نقل افتاد.

ورام راميان رامون، **وتدعين وترمين. حرف علت غير عارض كه طرف متمكن وبعد ضمه بود بعد كسره گردد نحو: تَلَقٍّ وأَدْلٍ، چنانكه واؤ وياء بعد واؤ مضموم وقبل حرف تانيث يا زيادت فعلان جمعيكه بر فُعُول ست دو واؤ آخرش ياء شود وپس كسره نحو: دلِيّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا، **وهمچنين دو واؤ آخر بعد واؤ نحو: مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي. حرف علت آخر كلمه اگرچه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد** ....

رام: أصله: رامي، ضمۀ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه كسره است، ليكن واؤ بعد آں نيست. (نوادر الوصول)

تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آں ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.

ترمين: أصله: ترميين، ازالۀ حركت بلا نقل شد؛ زيراكه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آں واؤ.

غير عارض: احتراز ست از مثل كفوا أحد كه دراصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمكن**: اى اسم متمكن، نه در عين آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركار الأصول) **بعد ضمه**: اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعصوٌ ورحيٌ وبعد ضمۀ عارضى مثل: أبوه. **بعد كسره إلخ**: اى ضمۀ ماقبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركار الأصول) **تلق**: أصله: تلقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلوٌ بعد قاعدۀ مذكور ياء، از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث**. نحو: قويه، أصله: قووة، ضمۀ ماقبل واؤ ثانى كسره شده واؤ بمناسبت آں ياء. **فعلان**. بضم عين چوں: قويان، أصله: قووان. **بر فعول** [بضمتين ومشتمل بر دو واؤ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال هر دو آمده نحو: عتو وعتو، وعتي وعتي. (منه)

آخرش ياء شود: كه يكے واؤ مفرد است دوم واؤ جمع. **پس كسره**: يعنى ضمۀ ماقبل بكسره بدل شود. **دلي**: أصله: دلووٌ، جمع دلو، هر دو واؤ يا كرده ادغام نمودند، وضم لام بكسره بدل شد. **مقوى**: أصله. مقْوُوْوٌ، واؤ ميانه را بجهت سكونش وثقل اجتماع سه واؤ فصل ضعيف قرار داده واخير را بقاعده اول ياء كردند، پس واؤ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمۀ واؤ اول را كسره دادند.

معدي ومرضي: يعنى دو واؤ را كه بعد واؤ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقياس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. **تائے عارض**: احتراز ست از كلمۀ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. **همزه گردد**: وجهت وقوع در محل تغيير بعد الف زائده مانند فاعل، ياء برائے بودن الف بمنزلۀ فتحه آنرا باالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واوں را بجهت امتناع تحريك مدۀ زائده حركت ندادند. (ركار الأصول)

نحو: کساء و عباءة. فعلی اسمی یائے لامش واوٗ شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود چوں: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چوں: خطایا، نه شواء. و نزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں همزه واوٗ شود نحو: أداوي و هراوي. یائی که بعد ضمه و آخر فعل ست، یا قبل حرف تانیث، یا دو زائد فُعلان واوٗ شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و باتصال ضمیر فاعل و نون تاکید باز آید ....

کساء اصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. عباءة مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، اصله: عبایه نوعے از گلیم. اسمی. نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. واوٗ شود: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند از آنکه صفت ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. صدیا که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واوٗ را مثل یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه و واو. غزوی زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیا، بدل نکنند برائے فرق. همزه که ایں قاعده در اصول مهموز باید. مفاعل ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت استمرار وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، و یاء همزه اقرب ست از واو. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. خطایا اصلش خطاءي جمع خطیئه، همزه در میان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. شواء جمع شائیه همزه دراں اگرچه میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد همچناں بود.

همزه واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

اداوی جمع اداوه بمعنی مطهرهٔ آب، اصله: اداو، الف زائد اداوه بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واوٗ را جهت کسرهٔ ما قبل یاء کردند اداءي شد، اکنوں قاعدهٔ مذکور یافتند، و چوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واوٗ کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو و هو قاضی و صاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي و هي. فعلان بالضمه چوں: رموان مرد تیر انداز. واوٗ شود: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. جازم: مثل: لم و لا و لام أمر و لای نهی و ان شرطیه و غیره

بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع و لم یرم و لم یخش، و دع و ارم و اخش (رکار الأصول) باز آید جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوَنْ اُدْعِن ولم يَق وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجراً بیفتد وبدلش تنوین آید نحو: جوارٍ و جوارٍ. از دو یائے آخر مفاعیل رواست کہ یکے بیفتد ودیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاريٌّ، وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند، بنو حارث وبعضے دیگر بجائے واوٗ ویائے ساکن بعد فتحہ الف نیز خوانند چوں: تابة وإنَّ هذان وإنَّ ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمۂ بہم آیند ....

ادعُ اصلش ادعو، واوٗ بامر افتاد. ادعوا [واوٗ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا اصلش اُدعو واوٗ بجہت الحاق واوٗ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واوٗ دشوار داشتہ ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. ادعون واوٗ واحد باحق ونون تاکید باز آمد.

ادعُن بضم عین وکسرہ آں، اصل اول اُدعون بضم واوٗ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعونَ بکسر واوٗ صیغۂ واحد مخاطبہ، واوٗ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (مہ) لم یق مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، اصلہ: لم یوقي، واوٗ بجہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسرہ افتاد، ویاء بجازم. وقِ در اصل اوقي بود، واوٗ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعل در حذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری جمع صحرا، چوں یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل. جوارٍ وجواريُ خوانند، وبعضے صحاری بر وزن حطایا نیز گویند. طي قبیلہ از عرب است. در بقي ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتحہ غیر اعرابی دارد وما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا ودعا گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي کہ یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر مثل: بني هدیل وزبید وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واوٗ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. ان هذان أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیۃ: [illegible] (طٰہٰ ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کردہ اند، وہمچنین در من أحب کریمتاہ است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. بہم آیند: حقیقۃ چوں: مد، یا حکماً نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فِرَّ ودَواب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ. واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدُّ. ادغام متحرک باسکان بلا نقل ست اگر ما قبل او متحرک ست یامده، وگرنه ....

(نزد غیر اہل حجاز) (حرف دال) (با نقل حرکت آں)

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یاساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام: ادغام نزد کوفیه از افعال ست ونزد بصریان از افعال دتعدم. بهر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف رادفعه از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. واجب ست اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.
بسکون وقف. که در حقیقت متحرک است. نه بعارض: که باتصال کلمهٔ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.
نیز لازم ست: ای واجب جهت تخفیف واتحاد حرکت حرف دوم. فِر مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فِرِر همچو صبر وصرب ست. دواب مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)
اقتتل ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. حيي ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجهول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال احيوا استحيا. (نوادر الوصول) حرکت عارض که از امر منفصل حاصل آمده.
ادغام جائز ست: در اول بجهت آنکه اجتماع تائے اولی باصلی بسبب عروض بمنزلهٔ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی معین ولهذا فی یاتا، یامر دو را گاہے کسره دهند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)
امدد القوم. [حرکت دال ثانی جهت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزهٔ وصل بعدم حاجت افتی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.
عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. کسره برائے آنکه در تحریک ساکن اصست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہم داده (شرح) در حال وقف: زیرا که اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.
متحرک ست. برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: فِر، اصلش فِرِر، اول راساکن کرده در دوم ادغام کردند.
یامده: ما قبل آں نحو: حاتّ وحُوْتّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دويبه وحويصة. (نوادر الوصول)

بانقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو كلمه ادغام ساكن غیر مده واجب ست، وادغام متحرك جائز اگر ما قبل او متحرك ست یا مده ودوم متحرك وإلا نه. شرط ادغام ست كه اعلال مزاحم نشود، نحو: ادعوى، ولبس نبود ای در اسم با تحرك اول نحو: سبب، وحرف اول ہائے سكتہ وبدل از ہمزہ والف ومدغم فیہ نباشد ودوم برائے الحاق با تحرك اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ وبِبَدْرٍ مگر تتنزل وتتباعد..........

بانقل: حركت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساكنين على غير حده نشود. يمد أصله: يمدد، حركت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام كردند. غیر مده: احتراز است از ... (بقرة ٢٤٦) و ... (ابراهيم ١٨). واجبست. بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساكن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: ... (آل عمران: ٤١) و ... (مطففين: ٣). جائز: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلين، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف كہ اسكانست. (ركاز الأصول)

متحرك ست: تا اجتماع ساكنين على غير حده نشود نحو: ... (يوسف ٢١) يا مده: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساكنين على غير حده نحو: حميد دهر وثوب بشير. والا نه: ای اگر چنین نباشد ادغام نكنند بجہت لزوم اجتماع ساكنين غیر مغتفر، برابرست كہ ما قبل نہ متحرك بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساكن نحو: قال الحسن. (ركاز الأصول)

كه اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممكن باشد اعلال را مقدم گردانند. ادعوى أصله: ادعوو، اعلال كردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں كرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیره رفع مے شود. (ركاز الأصول) با تحرك اول: [تا التباس بساكن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساكن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (ركاز الأصول)

نحو سبب: كہ ادغامش موجب لبس بہ 'سب' ست. ہائے سكتہ: كہ در آخر كلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هدّ؛ چہ ہائے سكتہ انفصال خواہد. الف: نحو: قوول مجهول قاول. مدغم فیہ: چوں: حبّب؛ چہ ادغام دو حرف در یكے یا فك ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے كہ متجانسین اول كلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسكون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیكہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو همزه مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل .
نحو فتترس وفتباعد　　که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج هفت حرف ست، اقصاش مر همزه وهاء والف را، ومیانش مر عین وحاء را، وادناش مر غین وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، وکاف مقارن آں، وجیم وشین وياء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول یکے از دو حافۂ زبان .....
مقابل　معجمہ　معجمہ　کنارہ

یا مدہ: نحو: قالوا تبرء وقلوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. در دو ہمزہ: ای ممتنع است نزد جمهور بجهت حصول زیادت ثقل دریک کلمه چوں: قرأ٫ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: ملأ بهاء. (ركن الأصول) مخارج: بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقا هر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف راساکن خوانی وما قبل آں همزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتهی شود همان مخرجست، وجهات مخارج همگی چارست. (ركن الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس واطباق وانفتاح وغیر آں. هفت حرف ست. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نور الوصول) اقصاش: ای منتهایش به نسبت دہن وشفتین.

مر همزه: یعنی به ترتیب ذکری بنحیے که همزه مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، ودر تمام فصل همیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے همزه بعد ہاء ست، ونزد بعضے ہاء بعد الف، واخفش مخرج ہاء والف رایکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نه بهمزه، واز خلیل منقول ست که الف وياء وواؤ ہوائی ست ہیچ مخرجے ندرد. (رضي وغيره) مر عین: از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاہر وتشریح وتصریح آں کرده. مر غین: ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اوں زبان که متصل بحلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. محاذی آں: ای مجموع الأمرين، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومهدوی شین رابر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافہ: اشاره می کند که از ہر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، كذا في "الارتشاف". وحافه طرف ست که اوّلش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

با اضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مهمله طرف زبان واصل دو ثنیهٔ علیا، وصاد وزا وسین طرف زبان وطرف دو ثنیهٔ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دو ثنیهٔ علیا، وفاء باطن لب زیرین وطرف دو ثنیهٔ بالا، وباء ومیم وواو مابین دو لب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافهٔ زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں. و آں مقام بالائے دندان ضاحک وناب ورباعی وثنی باشد. بدانکه چهار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا هستند، وچهار دندان بعد ازاں دو پهلو ثنایائے هی ودو در سفلی رباعیه نامیده شود، وهر هشت راقواطع گویند. وچهار بعد ازاں همیں طور انیاب ست، وکواسر هم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحک، ودوازاں طواحن، وچار نواجذ که دندان عقش گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش همگی بست وهشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن. ای مقارن مخرج لام از حافه وحنک. نون مقارن: وسیبویه گفته: مخرج نون میان طرف زبان ودرمیان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وهمان مخرج راء ست جز آنکه راء در ظهر زبان به نسبت نون ادخل است، کذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کرده.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافه وحنک وخیشوم. طاء وتاء ودال: ایں حروف را ذولقیه نامند؛ چه از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیه نامیده است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیه: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کرده، وصحیح آنکه سین بر آں مقدم ست: چراکه زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: هر سه حرف از میان طرف زبان وثنایاست بے اتصال زبان به ثنایا، ودر 'ارتشاف' گفته: ثلاثها من بین طرف اللسان وفویق الثنایا السفلی. (منه)

دو ثنیهٔ علیا: [از 'اصول' معلوم میشود که بعضے مطلق ثنیه گفته اند وتقیید به علیا نکرده.] همچنیں ست در 'ارتشاف'، وایں حروف هجده گانه را لسانیه گویند؛ زیراکه از زبان برآیند اگرچه شرکت دیگرے باشد

مابین دو لب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نه در واو، وپیشتر گذشت که خلیل واو را هوائی گوید ومخرجے قرار ندهد، وبدانکه نزد مهدوی مخرج واو از باء ومیم علی حده است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم رادخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجهوره حرفیست که دم از جریان بندد، ومهموسه ضدآں ستشحثك خصفه. شدیدة: حرفے ست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش (از همس بمعنی آواز) خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: مابین ہر دو ولِمَ یَرُوْعُنَا. مطبقة: آنکه زبان را..................

دخلیست: زیراکه في الحمة غنه دارد، وایں چار حرف شفویه نامیده شود که از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکه سوائے غنه دراں باشد، چوں: عنت ومنت. ومخرج نون ساکنے که در مثل: صرس ست سیبویه بیان کرده که ہماں مخرج نون متحرک ست، كذا في "الارتشاف". ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکه نون خفی اگرچه از حروف متفرعه است چوں ہمزه بین بین والف اماله، لیکن مخرجش از اصول بود، لہذا مصنف آنرا جداگانه شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر که مخارج آں سوائے مذکوره نیست، كذا في بعض الشروح. مجهوره: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچه متحرک باشد؛ چراکه ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرک ازاں داده شد که حرکت سبب جریان دم ست، ہرگاه باوصف آں صورت نه بست معلوم شد که ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض اذ غزا جند مطيع داده اند، كذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسه بیان نکرده؛ زیراکه سوائے مہموسه ہمه مجہوره است، پس بیان یکے کافی شد

ضدآں: ای دم رااز جریان نه بندد که ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و"ستشحثك" بحاج خواہد کرد دریں مسئله ایں زن، كذا في "الجاربردي". که صوتش: دوراز نگردد اگرچه امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. اجدك قطبت: می یابم تراکه ترش رو شدۂ، ای مجموعۂ شدیده ایں حروف ہشت گانه است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بسته نشود، وآں سوائے متوسطه وحروف ہشت گانۂ مذکوراست.

متوسطة: بدانکه حروف متوسطه نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزده، ودریں اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطه ہشت ورخوة سیزده است، مصنف مذہب ثانی اختیار کرده. وبدانکه شدیدة رالج ورخوة بطش ومتوسطه رابجل تمثیل داده اند؛ چه دراول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نه جریان آں. لم یروعنا: چرامی ترسند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست: زیراکه مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عنده باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنکِ اعلی منطبق گرداند صططظض. ومنفتحة: غیر آں. مستعلیة: آنچه زبان را بحنک بر دارد صططظض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که ہر رباعی وخماسی ازان حرفے دارد مر بنفل، مصمتة: مقابل آں. حروف القلقلة: که درو باشدت ضغط بود قد طبج. حروف الصفير: مايشبه الصفير ص زس. راء حرف مکررست ولام منحرف.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثانی ست ……………………

منفتحة. یعنی حروفیکہ زبانرا بحنکِ اعلی نچسپند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. منخفضة. زبان بحنک برندارد ودر زبن پست ماند، ومستفلہ ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکار الأصول) الذلاقة ای مشابہ آواز طیور باشد زیرا که از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (رضي)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہر چه خالی ازان بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهرقة وعسطوس. (جاربردي)

مر بنفل حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریکِ اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. مصمتة مصمتہ آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبن ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکہ مقابل حروف ذلاقة افتادہ. (رضي) القلقلة ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شديدة اند وجهر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) قد طبج طبج زدن چیزے دست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پر ست گویہ دو بار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. پس بدانکه: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان کہ ادغام ست شروع نمود بقلب اول: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم باآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقی در حرف حلقی کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبَحتوْداً واذْبَحّاذہ، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيْ مشْفرٌ در متقارب، وصفیریۃ در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست ....

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سد، (صـ)، سبود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: سمع (صـ): سسع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضی وغیرہ) مگر حاء: مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند — وَدّ ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. مدغم نشود: زیراکہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند زیراکہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب اذبحتودا (صـ): ذبح عتود ذبح کن بزغالۂ یک سالہ را. مگر خاء در غین: اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلۂ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر رواشد نحو: اسبخ عنمي وأبلع حليلي. (منہ)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست] در متقارب ممتنع ست: تا صفتے وفضیلتے کہ دارند از دست نرود آں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشی وتافیف، وآں آوازیست کہ از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، کذا في (صـ)صمي. اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، کذا في (مر)صي.

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیراکہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) والف: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ....

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلق.] چوں: اجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحا: اگرچہ خلاف قیاس است، چنانکہ در ادحبودا وادحاده گذشت. وجیم در شین: بقلب اول بثانی چوں: حرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.
وبا در میم. نحو: اضرب ما كرا، ويعذب في النار. غین وخا. ای معجمتیں ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ حبيبي واسمع غمي.
قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ○ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ○ (مرسلات ۲۰) ودلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیراکہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں.
در صاد: چوں: سکت صابح وسکت زید وسکت سمیر. ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: رر صابح ورکر سابه.
طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیراکہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)
بقلب طاء: چوں: اصمى در اصطفى، واضرب در اصطرب. ادغام طاء. وقلب ما قبل بطاء نکنند: تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. بقلب طاء بآں: چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگرچہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.
وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگرچہ قیاس ست لیکن قلیل.
دال شود: زیراکہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست، لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)
وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.
بقلب آں بدال: ای ہماں احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادکر در ادتکر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، وبعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ واشَّبَہ شاذ. **وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء روا کہ بما بعد بدل شود** فیدغم **نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخصِّمُ** وخصِّم **فتحا وکسرا**، وجاء أیضا **مُخُصِّمٌ بضم الخاء** لضم المیم، والمصدر خِصَّام خصّام ....

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: اذکر، وآں خلاف قیاس ست. وزای ہم: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. بقلب دال: نحو: زدّ کہ در اصل ددد بود، وعدم ادغام فصیح ست. وزاء را دال بدل نکنند اگرچہ قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح الاصول گفتہ اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفتہ اند ودراں تردد ست؛ چہ ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست کہ حرف صفیر دراں منقلب نگردد، تا صفیر باقی ماند، نہ اینکہ انقلاب ہم نہ پذیرد.

وبعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاء کلمہ ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کردہ ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثّار بمعنی قصاص گرفت ثار وتار ہر دو جائز ست، وسیبویہ عدم ادغام ہم جائز داشتہ اگرچہ ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفتہ. (شرح الأصول) فالادغام ای ادغام احسن است یا واجب است. اسمع واسبہ کہ بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کردہ اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صفیر ودر دوم حرف صوتی منضمر در ثانی باول، ہر دو شدہ است، وہمچ جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الاصول) زاء: معجمہ چوں: اعتراب. دال: مہملہ چوں: اهتداء.

ذال معجمہ چوں: عتذار. شین: معجمہ چوں: انتشار. ضاد معجمہ چوں: عتضاد. ظا: معجمہ چوں: نتظار.

روا کہ: بدانکہ تائے فوقانیہ وجیم در نحو: اقتتال واجتحام نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شرح بحث مضاعف گفتہ، وثانی در اصول ہم. بما بعد بدل شود: برائے مشارکت در بودن اینہا از سان. نحو خصم اصلہ اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کردہ در صاد ادغام نمودند، وہمزۂ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصّم شد، وگاہے فاء یا عین کلمہ را کسرہ دہند، تا مشابہ بماضی تفعیل نشود. خصم وبعضے ہمزہ ہم باقی دارند. یخصم: بکسر فاء وعین برائے اشباع.

یتبعهما ای ہر دو را کہ یکے ماضی ممیز، ودوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. فتحا وکسرا پس مضارع وامر مفتوح العاء تابع ماضی مفتوح العاء ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرۂ فا علامت مضارع ہم کسرہ یابد. مخصم اسم فاعل آنکہ بفتح وکسر فاء، چوں ماضی ومضارع آمدہ است بضم خا ہم آید باتباع میم. بضم الخاء بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع روا شد زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نہ میم. (رکار الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق صعيف شاذ، وہمچنین تائے تفعل وتفاعل

قیاس براں نمی باید کرد

باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّہّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف

ی لام تعریف

مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن . . . .

وہمچنین در لام — ادغام — وہمچنین تنوین

اخصام. بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اخصام بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تابفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطہر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطہر وتثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوطہ اگر چہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست: بہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکار الأصول) لام ساکن: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مدآں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: كلا بل ران (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگر چہ از حروف صوي مشفر ست. لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، کذا في 'شرح الأصول'، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد' چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف یرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنیا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واہر مع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمهٔ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، (در وقف ووصل) ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. (در إي الله) (فتح یاء در إي الله) وحلقتا البطان شَاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره .... (برائے دفع اجتماع ساکنین)

حروف لم يرو [چوں: [illegible] (هود ١)، [illegible] (البقرة ١٦٤)، [illegible] (الجمعة ٩)، [illegible] (يس ٥٩)، [illegible] (الرعد ١١)،] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز ہمین است: لہٰذا دیگران ومصنف در اصول حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وایجادر ضمه بیان متقاربین ست نون را ترک کرده

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و[illegible] (آل عمران ١٤) وجز آں. **دواب**: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم** ای کلمائیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. **که ساکن**: ای حرف علت که حرکت ما قبلش موافق باشد، وہمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول ناموافق بود، **نحو**: جيب بكر. **آلحسن**: ای جائیکه ہمزه استفہام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفہام بحرف ملتبس شود. **اضربان**: ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه با نون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر او را انداز ند لازم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لہٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمه شد اول مده دوم ساکن ست. **إي الله**: أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان**: ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود واول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، واین مثل وقت شدت می زنند وگویند. التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ
(چوں قل وبع)
ودوم را در اِنْطَلْقَ ولَمْ یَلْدَہْ (ہائے سکتہ) وردَّ ولَمْ یَرُدَّ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر (ای در تحریک ساکن)
برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ ومیم جمع، نہ در مانند علیھم وبھم، واختیار ضمہ در واوٗ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا اللہ ومصطفوا اللہ، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. یا نون خفیفہ: چوں" لا تھین الفقیر، اصلہ: لا تھین، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقیر افتاد. لم أبلہ: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، اصلہ: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. در انطلق بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم یلد بود، صتق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفِ ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور ومضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازاں ہم ثقیلتر.

ورد ولم یرد دال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ الیوم زیرا کہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. ومیم جمع: چوں: ضربتم وضربکم، زیرا کہ اصل تم وکم تمو وکمو بود بحذف واوٗ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیھم وبھم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہا کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واوٗ واشعار بر واوٗ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. واوٗ ضمیر: واگر واوٗ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا اللہ: أصلہ: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واوٗ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واوٗ ضمیر ست. مصطفوا اللہ: مثال واوٗ جمع است، أصلہ: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واوٗ ولام "اللہ" واوٗ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نہ قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمہ در نحو: ردہ، واختیار فتحہ در ﴿الٓمّٓ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ۲،۱) وجواز فتحہ وضمہ در نحو: رد و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازاں ساکن اول افتادہ است باز آید نحو: قُوْلاَ وقُوْلَنَّ،

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی دریک کلمہ باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم کہ خاست ضمۂ لفظی را دریک کلمہ است؛ ہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت راجائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تا باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زا درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیراکہ در اول ضمۂ اصلی بعد ساکن دوم نیست؛ چہ رموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگرچہ ضمۂ با اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چراکہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر. کذا في شرح الأصول.

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیراکہ استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو ردها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہا واقع شود، اصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہا کسرہ دادند، مصنف در اصول گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحہ: بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیراکہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیراکہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است دریک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نہ رمتا وقلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَر.

مبتد　خبر　برائے عروض حرکت لام　برائے عدم ساکنین لفظ

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیہ وجوہ: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمہ، ....

نہ رمتا ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتادہ است جائز نباشد، چہ اگرچہ ساکن ثانی یعنی تا، باتصال الف ضمیر متحرک شدہ است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ کہ ساکن اول ازان افتادہ است متصل نشدہ، بلکہ بتائے تانیث پیوستہ، وآں کلمۂ جداگانہ است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیہ رماتا ہم آمدہ. قل الحق یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شدہ، وآں کلمہ دیگر ست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر. حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہرگاہ بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت ہمزہ بلام تعریف بردہ ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند وغیر مدہ را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکہ مدہ باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آں کلمہ دیگر باشد، وابوحیان تعریف آں بقطع نطق کردہ، وبعضے بقطع حرکت تعریف نمودہ وآں بہتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. دریں حال. برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہا شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجہ در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. روم حرکت: [وآں آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند؛ زیراکہ برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آں قائل اند، ہاں بریاضت بر آید.

اشمام ضمہ: [وبعضے در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام ہم جائز ست وجز در ضمہ نباشد، واشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند **مطلقا**، یا در **منصوب مجرد از تاء** نه مرفوع ومجرور، **واین افصح ست**. **وقف عصا** ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه وکسره **بیفتد** و**محذوف باز آید**، وبعد **فتحه الف گردد چنانچه نون** "إذن". تائے تانیث **اسمیه** **نه در نحو**: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد **در منصوب**: بفتحه فقط، نحو: رأيت زيدا، خلاف مسلمات که منصوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا واختا که تائے آں هاء نمی شود.

واین افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابوحیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قوے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا** یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمى، یا حرف مثل: كلا وهلا. ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست **کسره بیفتد** زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، واینجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَنَسْفَعًا﴾ (العلق: ۱۵).

چنانچه نون: چنانکه نون "إذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده این دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابی على الف گردد، لیکن در "ارتشاف" ابن هشام گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقت، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ح، نوادر الوصول) **نه در نحو**: ای تائی که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا جِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک وصحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلْ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ درقِ ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگر چہ سکون وقف مثل حرکت است، ورائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزْءْ ورأيت جُزءْ ومررت بِجُزءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر ہمزہ: کہ در لام باشد بشر طیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو. ای دریں صورت وزن حِبُث ودُئل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگر چہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: ہذا ردُءْ ومن البُطُءْ، وبعضے هذا رِدِئْ ومن البُطُو باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا كلوْ ورأيت كلا ومررت بِكلِيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كماء، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واو شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اضرب واضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بكر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أن: ای در "أن" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بمد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه. ای قبیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

ومثل: م، وجائز ست در إلَامَ وغُلاَمِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، وور ھنا وھؤلاء ویا ربا. واؤ ویاء از ضربہ ومنہ وضربھم وبہ وفیہ وھم بیفتد، ودر وصل جائز ست، ....

اسم اشارہ مکان

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در الام ای درمائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: ب وعلی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظ مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال: لہٰذا الحاق ہ جائز وعدم آں بنظر اصل.

علامي ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیرہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وھو ولم یخش دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وھوہ ولم یخشہ، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نہ شبہ اعراب نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب ماضی، چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. یا زید کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل کہ فتحہ اش از لا حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بناء عارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

در ھنا ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہ، برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا في شرح الاصول، ودر ارتشاف گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاہ وموساہ نتوان گفت.

ھولاء بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. ویا ربا اصلہ: یا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربہ کہ در اصل ضربھو ومنھو وضربھمو وبھي وفیھي وھمي بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظ باشد نہ خطا، واگر چہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فیہ. بیفتد: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود وبین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست وحسن است، چوں: ضربہ، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا بین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربہ وفیہ ومنہ اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربھم وبھم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغز ویرم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي در فواصل و قوافی. و بعضے یائے مُرٍ و قاضٍ را باز آرند، و یائے غلامي و یائے ساکن القاضي و یا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري و یا مري! و إماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث بر اں بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واؤ و یا که ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واؤ و یاء غیر ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا که ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.

در فواصل: ای در اواخر آیت و قوافی شعر اثبات واؤ و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا که فواصل و قوافی محل تغیر است و آنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. مُرٍ: دراصل مري بود اسم فاعل از اَری یري. قاضٍ: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. باز آرند: برائے فرق میانۂ وصل و وقف بجہت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا که وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. یائے ساکن القاضي: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست.

یا قاضي: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. بیفگنند: برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضے باقی دارند: زیرا که در وصل ثابت بود و وجہے سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست و زیرا که تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. بخلاف المري: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است: زیرا که عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء را که لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، و یاء در مر باعلال حذف شده. مائل بیاء: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث براں: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. قبل کسره: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: درس، و بعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: علاما بشیر، و اگر کسرۂ غیر اصلی بر راء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز: چه مکرر است و کسره اش مثل دو کسره، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، و کسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیرا که در وصل باز می آید، و سکون وقف بجائے حرکتست، و امّا مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا که باز نمے آید چوں: ماد و مواد وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، و نزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و "ف" و "ج" وغیره.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چوں الف از واؤ بود کسرۂ غیر راء اثر نکند، یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف نحو: سیال وشیبان ورأیت زیدا، یا بدل از یاء یا واؤ مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا وحبلی، یا وفق امالۂ سابق، نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿والضحی﴾. حرف مستعلی بعد الف باوصل ....

بعد کسرہ إلخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، واگر کسرۂ بعید در کلمہ باشد چوں: جلباب امالہ اش از یک کسرۂ بعید مثل: حساب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. **یا دو:** واگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قساً، یا اول ساکن نبود چوں: أكلت عنبا امالہ جائز نیست. **باسکون اول:** زیراکہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکہ ہاء حرف مخفی است، واگر فصل سہ حرف است واوں ہاء چوں درهمان امالۂ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واؤ بود:** ای مبدل از واؤ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالۂ جائز بود برائے کسرہ. **کسرۂ غیر راء إلخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار امالہ کنند؛ زیراکہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف بابہ ومن مالہ؛ زیراکہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، وسیبویہ گفتہ: امالۂ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیۃ. **نحو سیال.** دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کردہ اند. **شیبان:** بکسرہ وامالۂ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلمۂ یا اصل کلمہ الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا] ای در کلمۂ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیراکہ الفش در کلمۂ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکہ الفش در ہمیں کلمۂ وقت تصغیر یاء شود نحو. عصیتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح کردہ. **دعا.** کہ الفش دردعي ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حبلی** کہ الفش در تثنیہ یا گردد.

عمادا: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالۂ اول. (منہ)

والضحی: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق إی: ﴿إذا سجى﴾ (الضحی: ۲)، ﴿وما قلى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع اماله است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف وطاب وصفا. چنانچہ رائے غیر مکسور مفتوح باشد یا مضموم متصل الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست وبعد مانع مانع ست نحو: صارف. ورواست امالۂ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالح وناىص، ودو حرف مثل: مناقیح ومناشیط. مانع اماله: زیراکہ از پائین بہ بالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در 'ارتشاف' گفتہ: مگر بعضے کہ اعتبارش نیست ودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: كرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی با سفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: حالد وحالف، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: حلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب حاف. [أصله: حوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) طاب: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. چنانچہ: یعنی اینہم مانع اماله است؛ زیراکہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. بعد مانع: [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی با سفل باشد؛ زیراکہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿من رباط الخيل﴾ (الأنفال: ٦٠) یا آنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیراکہ صعود از زیر بہ بالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ح، رضي، نوادر الوصول) نحو صارف: رائے مکسورہ بعد الف افتد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: كدرة، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من اسقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) قبل ہائے تانیث: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیراکہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذِرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا ورإما لا روا نبود. وتثنیہ یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واوٗ بود واوٗ شود کثالث أصلي لم يُمَل، وگرنہ یاء گردد، وہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، واگرنہ واوٗ شود وجوبا اگر از الف تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ بواوٗ یا یاء ونون ست، ....

رحمه مثال آنکہ فتحہ بر غیر مستعلیہ باشد. حقه درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر مثال مفتوح غیر را و مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: پس سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ وفعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ دو شے: حقیقۃ باشد یا مجازا چوں: زیدیں کہ مفرد را بتاویل مسمّی بزید تثنیہ آوردند، وہمچنیں ابویں وقمریں بہ تغلیب. لم یمل چوں اِلی ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں الیان بود.
وگرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء ست، ومتیان در متی وقتے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منہ) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.
ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیہ قراء، وابو علی قلب آں بواوٗ از عرب حکایت کردہ.
وجوبا نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزۂ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را ہمزہ بدل کردند، ونزد بعضے ہمیں ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٗ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمریان بیاء نقل کردہ. (شرح الأصول)
والا ای اگر اصلی نبود ونہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.
جوازا ای قلب آں بواوٗ جائز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یا بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)
جمع: واو آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں: تا دلالت کند إلخ.
صحیح: کہ واحد دراں صحیح بود. بواوٗ: غالب برائے مذکر عاقل

یا بالف وتاء موضوع ست مر قلّت را، ومکسر دو قسم ست، قلیل: که دلالت کند بر سه تا ده، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود نه اجوف، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسومش مده بود، ودر رجْلٌ وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة وجز آں نیز آید، ومثل: أقوس وأعيُن شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجُز وعنق وعَدُوٌّ، وجمع عنب وإبل اسما وشریف ومیت صفة، ودر فرد ورُطب وجاهل.....

بضمتین گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بجسر تین وصفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نه اسم

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چوں: ... (احزاب ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد] یعنی از سه تا ده بادخاں ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیاده ہم بود. وابن خروف گفته: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. بر سه تا ده: رضی گفته: ہر گاه اسمے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں. رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. نه اجوف: چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب که صفت است، وبخلاف قول که اجوف است. مده بود: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغاله ماده، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل ای بعض الفاظے که بریں اوزان بود. زمن بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. ضبع بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. فرط بضمتین کاریکه در وے از حد گزرانیده باشند، جمعه. أفرط. (نوادر الوصول) ضلع بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه أضلع. نعمة بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. اكمة بفتحات پشته، جمعه آکم.

جز آں: چوں أنمر در نمر، وأرکب در رکب، وادر در جمع دار. شاذ. زیرا که ہر دو اجوف ست وضمه بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواه یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبیت وأبیات، یا صفت نحو: عوب وأعواب، وصیف وأصیاف، وہمچنیں جائے که در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمه امثله اسم ست سوائے عدو، ومثالہائے صفت چوں: حر وبکر ونقض ونکد ویقظ وکمو، وفعول اسمی چوں: علوّ. فخذ. بفتح اول وکسر دوم ران. عجز بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. در فرد إلخ: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین که فاء کلمه اش ہمزه یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. رطب: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجز آں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکرست وسومش مده، ومانند حبیب ودر نجد وقن وجز آں نیز آید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر که دلالت کند بر یازده وبیش، وزنش بسیارست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فُعْلٌ وفاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ وخَوّارٌ وخَوَّارَةٌ وفُلْكٌ وأسَدٌ وبَدَنَةٌ وجز آں نیز آید. فُعُلٌ جمع فعال وفِعال نه مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جز آں نیز آید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وقلدة بالکسر وأقلاد، وحربة بالضم وأحراب، وكتابة وكتاب، ورِدام بالكسر وردم وجز آں. سومش: چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسوِلة وأرغفة وأعمدة، وأدوية جمع "داو" ویا "دوي" شاذ است. مانند حبیب ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسيل بر وزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن بر فعل بالکسر بمعنی بنده. جز آں: چوں قرص بالضم وأقرصة، وشتوة بالفتح وأشتية، ونو بکسر اول وفتحهٔ دوم مقصور وأنوية، وعتیٍّ بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیر آں. نیز آید: ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع ولد بفتحتین جمع ولدة.

غزال بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده نزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیارست: وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. أحمر وحمراء ای صفتے که بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفعل اسم تفضیل، وصحراء اسم. خوار بر وزن فعال بالفتح ست. حوارة جمع هر دو حور وحورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمهٔ آں چوں ضمهٔ أسد ست. بدنة بر وزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکهٔ معظمه قربان کنند. وجز آں: بحسب سماع چوں: عرب بضمتین، ودرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیر آں. جمع فعال بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند. ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول. ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں. نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب که بمعنی مفعول ست، وگویند در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیرست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نيز آيد، ودر ناقص نيايد. فُعَلٌ جمع نَوبة

بفتحتین میانۂ سال بروزن صرد

وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نيز آيد .فِعَل جمع

قدیم رسا است بالکسر زیور

بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌ وتارةٌ وعلجة وجزآں نيز آيد. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل كه ناقص

بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد

نبود، ودر سَيّد وبر وخبيث نيز آيد. فعلة جمع فاعل كه صفت عاقل بود وناقص، ودر غوى

بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین

وعُريان وعدووهادر نيز آيد. فعَلَة درفعل ودرقرد وقرط وجار اسماودر علج وهادر وجزآں

بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه

حشن بفتح اول وکسر دوم درشت. قراد: بالضم، وگويند: دريں وزن قياس مطرد ست سفينة: بر وزن فعيلة بفتح اول وکسر ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، وادن بضمتين، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتين، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نيايد: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بر وزن فعيل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بر وزن فُعُلٌ بود، ضمۂ نون بکسره بدل کردند وياء راساکن کرده باجتماع ساکنين انداختند.

جمع نوبة. اينجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "اصول" گفته که نوبة درويه، نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤيا آنچه در خواب ديده شود. برقة: بالضم زمين سنگ وگل وريگ. عجاية. بر وزن فعالة بالضم بمعنى پی بند دست وپا. نفساء: بضم نون وفتح فاء زچه. فعل: بکسر فاء وفتح عين.

جمع بدرة: [بالفتح هميان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنين نزد فراء جمع اسمے كه بر وزن فعلة بالفتح واجوف يائی بود چوں: ضيعة، واسميکه بر وزن فعلى است نحو: فكرى وذكرى. (منه) تارة: بر وزن فعلة بفتحتين، أصله. نورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ايں جمع می آيد سماعا بالاتفاق در لفظے که ميانۂ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں: حافظ حفظة، بخلاف كاهل بمعنى ميان دو کتف که اسم است، وگاہی برائے غير عاقل آيد چوں: ناعق ونعقة. ناقص: احترازست از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

خبيث: بر وزن فعيل، جمعه: خبثة. صفت عاقل: [ودر غير عاقل کمتر آيد، چوں: براة جمع باري يعنى باز.] چوں: قاضي وعاري، جمع آں قضاة وعراة، دراصل قضية وعروة بود. غوي: بر وزن فعيل، جمعه: غواي.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جار: همسايه بر وزن فعل بتحريک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. هادر: که صفت ست بر وزن فاعل. جزآں: چوں: كتف ورجل وسحلة وطب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ جمع** فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر **أعزل وسخل** ونفساء **نیز آید**. فُعَّال جمع فاعل صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید**. فعال جمع فَعْل نه سَیْل واسمی بر جَمَل که **مضاعف واجوف نبود**، وقصْعة ورَقَبة **واسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است**، وجمع حَذِر وجواد وهِجان وفاعل وفَیْعل وفَعِیْل وفَعِیْلة وفَعْلی فَعْلان وفَعَلان فعلانة وفعلان فُعْلانة وبَطْحاء وعشراء **صفة**، ودر قدح وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع ....

فعل ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چون: رکع جمع راکع وراکعة.

در اعزل [بروزن افعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هص وحریدة وحرید وهجو دو علاف داوں، وگاہے ضمه فاے ایں جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر صوم صیم گویند.

سخل بروزن فعل بالضم مرد ضعیف. فعل بالفتح، نحو رطل ورصفة. نیز آید. سماعا، وہمچنیں در عرب بتحریک وبفرد بتحریک. نه سیل یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یاے متحرک (جاربردی، شرح الأصول) بر جمل ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت بریں وزن مطرد نیست.

اجوف نبود، وناقص هم نبود، وآنچه ازیں همه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قصط وقصاط. رقبة بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں. حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: قصوی.

جمع حذر ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. جواد بفتح ودر ینجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درو یکیست لیکن کسرهٔ مفرد چوں: کتاب وکسرهٔ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکساں باشد. (منه) فعیل وفعیلة چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چوں: نهی ونقاء. فعلی فعلان ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. بطحاء بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. عشراء بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد

صفة حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. سبع: بفتح اول وضم دوم درنده. ربع: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة وفَصِيْلٌ وسرْحَان اسماً وحَسَن وعَيْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، وجز
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل جمع اسمی نه اجوف واوی که بر فلس وحمل وقُرء وذَكَر وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجہول مصحح مکسر
صفتے بر قاعد وظریف وور نمر وضِلع وحُجزَة وعَنَاق اسما، وكهل صفةً وجز آں نیز آید،
جمعه عوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ شاذ. فُعْلان جمع فعيل وجمع فاعل وأفعَل وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کعمران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. فصیل: بر وزن فعیل شتر بچه از مادر باز داشته شده. اسما: یعنی ایں اوزان ہرگاه اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعیلة بر وزن فعلة زن تام إلحقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہر گاه ہمه صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کرده. جز آں: چوں: فعل وفعلة بکسر تین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عصبهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نه غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) نه اجوف واوی: احتراز ست از حوض که قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وکر.

حمل: بشرطیکه عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح که اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکه مضاعف وناقص یائی نبود چوں: حف ودمي بمعنی صورت منقوشه، وآمده است خصوص جمع حص مضعف بمعنی خانهٔ نے، ونئي که اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمه که مانع سیل بود.

ذکر. وابن حاجب گفته: در مثل فرس بحسب سماعت. صفتے بر قاعد: ای جمع صفتیکه بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر اصل جمع ظریف بسماع داخل کرده. حجزة: بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجور بالفتح. کهل: بالفتح پیر جمعه کهول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقة بالكسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالكسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وانجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. شاذ: [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمه بر واؤست خصوص ہنگام ضمه ما قبل؛ ولهذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسره وہند چوں: شیوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (رکاز الأصول) جمع فعیل. دراسم نحو: رغیف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. أفعل. بشرطیکه اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمه یاء باشد فاء را کسره دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر بطن وجمل وذئب وحاجز وزقاق، وجز آں نیز آید. فِعْلان جمع شجاع، واسمی بر صرد ونحو: تاج وعُوْد، وصفتی بر فعیل، ودر ضیف وخرب وصنو وفاعل وفعول وعزال وصوار وظلیم، وجز آں نیز آید. فعلی جمع فعیل بمعنی مفعول، ودر مریض وفاعل وفیعل وأفعل وفعلان وجز آں نیز آید. فعلی در حجل وظربان فقط. فعلاء جمع فاعل وفعیل وجبان وشجاع که صفت عاقلند ودر سمح وأسیر وودودٌ وخَلِیْفَة وجزآں نیز آید.

زقاق بالضم، جمعه: أزقة. شجاع بالضم صفت باشد یا اسم چوں: عرب جمعه عربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.
صرد بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج توج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان وعیدان. فعیل چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته
صنو بالکسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. صوار بالکسر مادهٔ گاؤ، جمعه: صیران. ظلیم کرعیف شتر مرغ، جمعه: ضلمان. جزآں: چوں: کعبت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. فعلی بالفتح والقصر بر وزن سکری.
بمعنی مفعول بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر حمید گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) فیعل چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. جزآں: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: حسد.
حجل این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، وشارح بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر صراح گفته: جمع ظربان گاہے ظربی می آید. ظربان بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه بدبو.
فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. فعیل: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.
که صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، ووجود در جواد وسرواء در سیري وبقواء در بقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواو. (شرح الأصول) أسیر: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.
خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل که صفت عاقل ست، وناقص یا مضاعف، ودر صديق وبيّن وجزآن نیز آید.

فَعَالَىٰ جمع اسمی بر فعلاء وفعلىٰ وصفتے بر فَعْلىٰ که مذکر ندارد، وفُعْلىٰ نه أنثى أفعل وفعلان فعلى، ودر وَجِع ويتيم وأَيِّمٌ وطاهر وعذراء ومَهْري وجزآن نیز آید. فُعالىٰ در فعيل بمعنى معفول وفعلان فَعْلىٰ. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلى وفِعلى اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْرِيٌّ.

در صديق: اي فعيل که ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چون: صديق، یا اسم چون: طريق. بيّن: بر وزن سيد بمعنى ظاهر. جزآن: چون: حبيب بالكسر، وصف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. نيز آيد: چون: سمح بالفتح، جمعه: سُمحاء، وصديقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چون: صحراء، جمعه: صحاري، هر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آن صحاري كردند بكسره را، ویاے مشدد که بدل از هر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتحه بر را گذاشتند ویاے دوم را بالف بدل کردند. (شرح الأصول) فعلى: [چون: حرمى گوسپندے که نر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چون: فتوى ودفرى وسعدى. نه أنثى أفعل: أي فعلى بالضم که مؤنث اسم تفضيل نباشد چون: حبلى جمع حبالى.

فعلان فعلى: أي فعلان بالفتح که مؤنث آن فعلى بود چون: سكرى، جمعه: سكارى. ايم: زن بے شوهر، جمعه: أيامى.

عذراء: این بر مذهب ابن مالک ست، ودر 'الأصول' در زمرهٔ اطراد گفته. (ركار الأصول)

مهري: أي فعل بالفتح که آخرش یاے نسبت باشد، گویند: جمل مهري منسوب بمهرة بن حيدان، جمع آن مهاري بحذف یاے مشدد ودوآوردن الف تانيث مقصوره. جزآن: چون: قديم بفتحتين وبلية بالكسر، وأحمق وهو بالكسر وغير آن.

فعيل بمعنى مفعول: چون: أسير وأسارى، بمعنى فاعل هم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح که مؤنث آن فعلى بود چون: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي: بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. فعلاء: بالفتح والمد، اسم باشد چون: صحراء وصحاري، يا صفت، مثل: عذراء وعذاري، همزه را حذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يا اول بر صحاري بتشديد ياء جمع كرده يک را براے تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چون: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردودست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وهمچنین فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، يا صفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ وسريةٌ وسِعلاة (بالكسر غول جمعه سعالى) وحنبطيٰ وعَدَوْليٰ، وقَلَنْسُوَةٍ وقَهوباة، ودر أهل ولَيْلَة وعشرين. **فَعَالِيّ** جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود ودر آخرش یائے زائدہ مشدد وعلباء وقوباء وحولایا، ودر صحراء وعذراء وإنسان (جمعه أناسي) وظربان (جمعه ظرابي). فعائل (مطرد) جمع فعيلة (اى بمعنى صفت مؤنث) ونحو: عجوزٌ وجمع حَمَامَةٌ ورسالة (بالكسر جمعه رسائل) وذوابة وسفينة وحمولة وشَمْأَل (بالفتح بد شمال) وجرائض وقَرِيثاء وحباری (بالضم طائرے جمع حبارى) وحَزابِيَة اسما، ودر أقيل وذنوب وضرة وحرة وجز آں نیز آید.

سرية: بر وزن فعيلة ضم فاء وکسر لام وتشدید یاء، جمعه: سراري. حنبطي: [بفتحتين وسکون نون کوتاه شکم.] دریں ہر چہار اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالي آید، واگر ثانی را افگنند حنابط وقلانس وعداول وقهوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفتہ: دریں جز فعالي بکسر لام فعالی وبفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين کلاہ. قهوباة: بفتح اول وضم دوم پیکان سہ شاخ. در أهل: ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفعْلٰی آمدہ، نحو: أهالي ليالي عشاري، ومیتوان گفت: کہ ليالي جمع ليلاة باشد. فعالي: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.

کہ ساکن العين: وگاہے جمع متحرک العین ہم آید چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائدہ مشدد: نہ برائے نسبت چوں: کرسي، جمعه: کراسي. وگاہے در منسوب ہم آید چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالکسر عصب گردن، جمعه: علابي. قوباء: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخیر را افگندند ودوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کردہ در یاء ادغام کردند. در صحراء: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، وہمچنیں در إنسان وظربان سماعی است، وایں مذہب ابن مالک ست، ومصنف در اصول بقسم مطرد داخل کردہ. عذراء: بالفتح دوشیزہ، جمع آں عذاري. جمع فعيلة: بشرطیکہ بمعنی مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، یا صفت نحو: کريمة وکرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة ایں را شامل است. جرائض: بضم اول وکسر ہمزہ مرد فربہ، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. حزابية: بفتح حائے مہملہ وزائے معجمہ وکسر بائے موحدہ وتخفیف یاء درشت کوتاہ، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزابي باشد. أقيل: بر وزن فعيل شتر کوتاہ، جمعه: أفائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. ضرة: بفتح زنیکہ بر زن دیگر آید وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جز آں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالکسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغیر آں.

فواعل جمع فاعل که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، وفاعلاء وفاعلة، ودر غیر آں نیز آید. أفاعل جمع مثل أجدل وأصبع، ودر رهط شاذ ست. وأفاعیل جمع إقلیم وأقوال، ودر باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. وتفاعل مثل: تنصب وتجربة. وتفاعیل مثل: تمثال ومفاعل مثل: مسجد ومحمدة، ودرمطفل نیز آید. ومفاعیل، مثل: میعاد، ودر ملعون نیز آید، ودرموسر ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. غیر عاقل: ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.
فاعلاء. بمد وکسر عین بشر طیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة اسم بود چوں: کاثبة، یا صفت نحو: ضاربة. درغیر آں: یعنی سماعاً چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وہمچنیں طاحونة ودخان وجز آں.
أفاعل. بفتح همزه وکسرهٔ عین. أجدل. یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، ہر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرط ست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حاست همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفصیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. در رهط زیرا که بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.
جمع إقلیم [جمعه: أقالیم، وہمچنیں أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: أقاویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. مثل تمثال. مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. مثل مسجد ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.
در مطفل [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشر طیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومساند، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. مثل میعاد. ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، دفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در 'شرح الأصول' ست. در ملعون: [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وہمچنیں قاعدهٔ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعاً آمده لهذا جدا نمود.
درموسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالِن مثل: **بلغن**. وفعالين مثل: **سلطان**. **وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں**، ودر خماسی **بحذف خامس آید**. وفعاليل مثل: قرطاس **وملحق بآں**. فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم** منسوب یا اعجمی. وگاه ست که **جمع** بر لفظ واحد نیاید چوں: **نساء**، **وجمع را جمع** کنند چوں: **أكالب وجمائل وبيوتات**.

پس جمع بواوٗ ونون برائے لفظے مجرد از تاء که علم ست ....

شاذ ست برائے نبودن مده بعد عین. **مثل بلغن** بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان** ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. **فعالل** بفتح فاء وکسر لام اول **جمع رباعی** اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چوں: دمشق. **ملحق بآں** بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول بروزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید نحو: جحمر در جحمرش، وگفته اند بحذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو. فرزق در فرزدق. **ملحق بآں** [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.

مانند آں ای صیغه منتهی الجموع که تاء براں زائد شود چوں: فواعله ومصاعبة. **جمع اسم** بشرط مناسبت وبودن اینه بروزنیکه براں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں. کشمرة وفرارنة در کشمیر وفرس. **نساء** بالکسر جمع مرئة، ومساجد جمع جد بضم جیم موش کور، ومساجد جمع جد بضم **جمع را جمع** جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واوٗ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں هنگام اطلاق آں بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست، ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر تسهیل گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو. مفاعل ومفاعیل ورضة وعسه، ونزد سیبویه ومعظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) **اکالب** جمع اکلب که جمع کلب ست.

جمائل جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست **وبیوتات** [ازینجا بیان جمع صحیح است] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر شرح الأصول گفته، مثل کلابات ورجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواوٗ ونون هم آید چوں: صیرون جمع صیر بفتحتین جمع صیور بالفتح. **مجرد از تا** ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکه الف تانیث ست چوں: سمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواوٗ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو. سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواوٗ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد که دراں تاء عوض محذوف ست، چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواوٗ ونون جمع شود بعد حذف تا. (شرح الأصول)

مر مذكر عاقل را نحو: زيدون، **يا صفت ست، نه أفعل فعلاء، ونه فعلان فعلى، ونه صفت مشترك.** وبيفتد در **الف مقصوره** وهمزهٔ تانيث **واؤ شود**، وأما سنون در سنة وقلون در قلة وثبون در ثبة وأهلون در أهل **ومانند آن بخلاف قياس ست.** وجمع بالف وتاء **برائے علم مؤنث ولفظے كه درو تانيث ست اسم بود يا صفت، نه فعلاء أفعل**، ونه فعلى فعلان. **ولفظى مذكر كه صفت غير عاقل بود، يا مر اورا جمع مكسر نيامده باشد تائے تانيث درو بيفگنى**،........

مذكر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل**. احتراز ست از زيد علم غير عاقل. **يا صفت**: مذكر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض ونحو. **نه افعل فعلاء**. چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگويند. **نه فعلان فعلى** چوں: سكران وسكرى، پس سكرون نگويند. **نه صفت مشترك**. چوں: صبور وقتيل، پس صبورون وقتيلون نگويند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساكنين، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت بران چوں: مصطفى ومصطفون.

واؤ شود: چوں. حمراوون در حمراء علم مذكر. **سنة** أصله: سنوة يا سنهة بمعنى سال. **قلة** بالضم، أصله: قلوة غوكهٔ چوب. **ثبة** بالضم، أصله: ثبوة يا ثبية بمعنى گروه. **مانند آں**: چوں: فئون در فئة، وعضون در عضة.

بخلاف قياس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت كه مذكور شد. **برائے علم مؤنث**: اى مطرد ست، برابر ست كه علامت تائے ظاہر يا مقدر بود چوں: سمة وهند، يا الف ممدوده ومقصوره، نحو. أسماء وليلى. **درو تانيث ست**: الف مقصوره يا ممدوده، خواه تائے ملفوظه يا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشرى وصحراء وصمة وأرض. **يا صفت**. چوں: حبلى ونفساء وضاربة.

نه فعلاء افعل چوں: حمراء أحمر وسكرى سكران، پس حمراوات وسكريات نگويند؛ زيرا كه جمع بالف وتاء، فرع جمع بواؤ ونون است، ومذكر اينها بواؤ ونون جمع نكرده شد چنانكه دانستى، وابن كيسان جائز داشته، واگر در مثل: سكرى وحمراء اسميت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حديث آمده: ليس في [illegible]

لفظى مذكر الخ: [ازينجا بيان تصرفات اين جمع ست.] برابر ست كه مذكر حقيقى باشد يا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگر چه آں صفت هم مصغر باشد؛ زيرا كه از تصغير هم معنى وصفى حاصل مى شود، واين جمع بالف وتاء، برائے فرق ميان عاقل وغير عاقل آيد. (شرح الأصول) **يا مر اورا الخ**: اى لفظ مذكر كه جمع تكسيرش نيامده باشد ونام غير عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نكنند؛ زيرا كه تكسيرش جواليق آمده، وبونات در جمع بون بالكسر با آنكه بون بالضم در تكسيرش آمده نادرست، وزيدات در زيد نگويند؛ زيرا كه اسم غير عاقل نيست. (شرح الأصول)

تائے تانيث الخ: تا دو علامت تانيث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از مثنیٰ بدانی، وعین تمرۃ نہ اجوف فتحہ یابد، وهذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، وعین کِسرۃ فتحہ وکسرہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص واوی واجوفش سکون وفتحہ، وعین حجرۃ فتحہ وضمہ، وتمیم سکون نیز خوانند، وناقص یائی واجوفش سکون وفتحہ، اما صفت ومضاعف ہر سہ بر سکون ست فقط. وفعل کفعلة. ودر معنی جمع بود آنچہ می آید بلحوق تاء باآخر مفردش چوں: کمأۃ، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، ……………………

از مثنیٰ بدانی. کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکہ گذشت. نہ اجوف چوں: جورة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. فتحہ یابد: چوں: تمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. فتحہ وکسرہ: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بعنت تمیم نسبت نکردہ. اجوفش: [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یاء، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. سکون نیز خوانند: برعایت اصل وخفت آں. اجوفش: ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ ودر ما قبل آں. صفت: چوں: صعبة بالفتح، وعجبة بالکسر، وحلوة بالضم. مضاعف: نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعجبات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد (منہ) کفعلة بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر آں قیاس کن.

ودر معنی جمع. ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. کمأۃ اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. تمر بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرۃ گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدۃ.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رکب وخدَم وظَرب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبید وتَوْأم وقصباء

بفتحتین اسم جمع خادم — بالضم اسم جمع رفیق — اسم جمع عبد

ومشیُوْخاء وصحابة وجزآں.

بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر

در کیت نحو دریهمات

معرب بر پنج وزن می آید، ....

مثل رکب [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از هر وزنے دریںجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده همچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعنة بتحریک، نحو: فاح، ودر فائحة وحوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجزآں، وهمیں نمط اوزان دیگر نیز.
ظرب بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع طربان. عبید: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. رحلة بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.
حامل. بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. توأم بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود قصباء بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. مشیوخاء بر وزن مفعولاء بامد اسم جمع شیخ.
جزآں چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شمال وشس. وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعا، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از هر دو بصیغه ممتاز ست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وهمچنیں اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.
ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکه تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. لفظ: اسم نگفت؛ زیراکه گاہے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذ ست نحو: ما أحیسنه. تادلالت کند: برابر ست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلم؛ چه ظاهر ست که متعلق به تحقیر علم ست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. برائے تعظیم: چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. ترحم: نحو: یا بنی، وآنهم از تصغیر کیفی ست. معرب: احتراز است از مبنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نه صرفی: سه حرفی بر فعیل چون: رجیل وطلیحة وحبیلی ورجیلان وزیدون وهنیدات وبُصَیری وبعیلبك وخمیسة عشر وعبید الله، وثلاثی مزید، ورباعی وخماسی اگر حرف رابع آنها مده نبود بر فعیلل آید چون: مضیرب وجعیفر وسفیرج، واگر بود فعیلیل چون: مضیریب وقریطیس وخدیریس، ....

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ ومقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. نه صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی با اصلی وزائد با زائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند البتہ مے بینی کہ معری وکساء برین وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسرہ فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شرح الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زیدون: ای در مجموع بواؤ ونون. هنیدات: در هندات جمع بالف وتاء. بعیلبك: در بعلبك مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب مزجی. عبید الله: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قمیحر وعصیرف در قمحر وعصرفوط. مده نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از اضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند. حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرزدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیلل، **چوں**: سفیرجل **بکسر جیم**.

پس بدانکہ از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے را کہ عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:

هر کدام باشد

مطیلق ور **منطلق وقلینسة** وقلیسیة در **قلنسوة**، **وسلیطین** در سلطان، **ورواست** مطیلیق

بتعویض یاء از محذوف، واز سہ زائدہ غیر عمدہ راحذف کنند مگر مدۂ مذکور یاء گردد چوں:

درثلاثی ای همه را که مخل وزن ست

مقیعس در **مقعنسس وحریجیم** در ....

سکران. [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چہ اینجاہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.

اجمال. یعنی جمع بروزن أفعال. اخفش: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دبیسر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضی) جز مدہ: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: وہر دو را حذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینج بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند مطلق. پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون راانداختند نہ میم را. قلیسة بروزن فعیلة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. قلنسوة نون وواؤ براں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سلیطین کہ مدہ آں بیا بدل شد. حذف کنند: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت فی الجملہ عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس. نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وہمزہ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، براں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثیر در **مبعثر**، مگر در
بیائے مجہول · بروزن فعیعل
نحو: **سکران** وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع **بیفتد** چوں: حجیجب و **حُوَیْلِيٌّ** در **ححجبیٰ** و **حَوْلاَیَا**. ودر
خامس باشد یا زیادہ · بروزن فعیعل
حَبَنْطیٰ **حُبَیْنِط** وحبیط آید. ودر **أعلیٰ** **أُعَیْلیٰ** وأُعَیْلٍ. وہمزۂ وصل نماند، چوں: **مریئۃ**، . .
کہ الف رابع ست

زیدتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **معثر**: بدانکہ حرجیم در احرجام اینجا باید، ووقوع آں سابق از قلم ناسخ ست، وآنچ فعیسیس وحمیریر در اقعنساس و حمرار باید کما لا یخفی، کما في 'الشرح'؛ زیراکہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینجا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملۃ اگر زیدت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عبیکب در عنکبوت وحجیفل در ححجیفل. (منہ) **حمراء إلخ**: کہ الف تانیث دارد، پس ہر سہ رامدہ رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف وفاء وبصاد مہملہ نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد**: از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ بہذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بث در بعلبك قرار دادند.

حویلي: بروزن فعیعیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء دغام یافت، وحویلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

ححجبی: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. **حولایا**: نام موضعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [ازینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجست. **حبینط**: بنون بروزن فعیعل اگر الف انداختہ شود. **حبیط**: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (مصمی) **ودر أعلی**: ہر گاہ الف أعمی جہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئۃ: بروزن فعیلۃ تصغیر امرأۃ؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در **ثلاثی** ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. وباز آید **محذوف** در ثنائی چوں: مُنَيْذٌ ووُعَيْدٌ وبُنَيَّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت،

بروزن فعیل

وتائے **مقدرہ** در مؤنثے کہ **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منہ** بزوال **علت ابدال** چنانکہ در **جمع تکسیر** نحو: مُوَازِين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد** در **عيد گويند**؛ تا **ملتبس** نشود

ی بسبب

در جمع تکسیر در تصغیر

بأعواد وعويد در عود **الف ثانیہ**..............................

جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعیفران در زعفران. **بیفگنند**: عمدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، وانچہ مدہ عوض محذوف نیارند. **مصرف**: اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر**: وایں قسم نزد فراء وثعلب بعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه در ابراہیم، وسُمَيْع در اسماعیل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیرا کہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم براقل بنائے معرب گردد وتون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ**: بردنون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعید بردواؤ کہ فاء ست، وبنی وبنية بردواؤ کہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں پئے تصغیر باواؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. **وتائے مقدرہ**: یعنی باز آید اگر چہ زائد ست؛ زیرا کہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزو دوم مرکب منضم شدہ است. **ثلاثی بود**: یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں بر سہ حرف ماند. **هنيدة**: در ہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة**: در عناق بزغالہ مادہ، وآں اگر چہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. **مبدل منہ**: ای باز آید حرف مبدل منہ. **در جمع تکسیر**: ہم باز مے آید نحو: موازین. **مويزين**: در تصغیر میزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنین در قائم قؤيم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان براں اتفاق دارند. **واعياد وعييد**: جواب سوال مقدر.

در عيد گويند: کہ در اصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. **الف ثانیہ**: زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجہول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نيب آید، کما في "الرضي". واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوْ شود كياء ضيراب. وثالث ياء **گردد كالواو** نحو: **حُمَيِّر ودُلَي** وأُسيِّد. **وقلَّ أُسيود**، چوں **جمع** شوند ويا در آخر **كلمہ** بعد يائے **تصغير** آخر بيفتد منسيًا مانند عُطيّ ومُعيّة در **عطاء** و**معاوية** وأُحَيّ در أحوى، **ونزد عيسى منصرف** شود **بتغيير وزن**، ونزد أبوعمرو **أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ** بود، ونزد **بعضے** أُحَيْوٍ وأُحَيْوِي، **وبعضے** أُحَيْوِيْ وأُحيْوِيَ، **ودر جمع كثير تصغير** نشود ....

واوْ شود: زيراكہ الف حركت را بر نتابد وواوْ مناسب ضمہ است كياء ضيراب. كہ آنہم واوْ شود؛ چہ ياء بعد ضمہ مناسب نيست ياء گردد: ويا، در يائے تصغير مدغم گردد، واين وقتے ست كہ مخل وزن نبود، ولا بيفتد نحو: مقل تصغيره مقيل كالواو كہ آنہم ياء گردد آخر بود يا در وسط ساكن زائد يا شد نحو: عجوز، تصغيره عجيز أصله: عجيوز، يا اصلى نحو: معية در معوية، أصله: معويّة، يا متحرك زائد بود نحو: جديل در جدول، أصله: جديول، يا اصلى نحو: أسيد در أسود، أصله: أسيود. (شرح الأصول) حمير بر وزن فعيل در تصغير حمار. دلي: بر وزن فعيل در دلو. قلّ اسيود بتصحيح بنظر تصحيح مكبر نحو: أسود، ومكبر نحو: أسود. عطاء: أصله: عطاو، واوْ از تطرف بعد الف ہمزه شد ودر تصغير الف ثالث ياء گرديده ادغام يافت، وواوْ مبدل منہ باز آمده از طرف، وكسر ما قبل ياء شد، وبرائے استثقال اجتماع سہ ياء بيفتاد. معاويه اخفش ہنگام تصغير برائے امكان وزن انداختہ معيوية گفتند، پس قاعده سيد كرده يائے اخير را افگندند.

احي أصله: أحيوي، قاعده سيد كرده يائے اخير انداختند. نزد عيسى: وسيبويہ وغيره غير منصرف گويند؛ زيراكہ منع صرف اين قسم وزن فعل از زيادت ہمزه در صدر ست اگرچہ وزن متغير گردد، چوں: أفيضل، ودر خير وشر آن زيادت نماند قياس بران نيايد. (مو در موصول، جار بردي) بتغيير وزن: فعل از حذف چوں: خير وشر كہ باتفاق منصرف است.

احي: بكسره وتنوين در رفع وجر؛ چہ ضمہ وكسره بر ياء دشوار بود ساكن كردند ويا، باجتماع ساكنين از تنوين افتاد. أحيي: بفتح ياء كہ ثقيل نيست، بحسنة ياء نزد او نسيا منسيا حذف نشود. أحيو: يعنى در رفع وجر واوْ بعد يائے تصغير باقى دارد، چوں: أسيود، وواوْ اخير بعد قلب آن بياء مقدر كند برائے ثقل ضمہ وكسره بر ياء ودر نصب يائے مفتوح باقى ماند. (منہ)

أحيوي: بابقائے يائے ساكن وتقدير رفع وجر؛ زيراكہ ثقل در تقدير نيست.

ودر جمع كثير: زيراكہ تصغير بر قلت افراد دلالت ميكند وجمع كثير بر كثرت آن، پس ميان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلت منافي تصغير نيست، بلكہ مناسب آنست؛ لہذا تصغيرش كنند، ليكن اگر مكسر ست روا باشد كہ رد بواحدش نمايند وتصغير نموده جمع سالم سازند نحو: رعفة ورعيفات، ودر جمع صحيح بواحد برند؛ زيراكہ حاصلے نيست، وجمع كثير اگر علم باشد تصغيرش جائز بود، ونزد كوفيان اگر بر وزن ہيچ مفردے باشد رواست نحو: رغيفان در رغفان بضم كہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنرا که مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون ودویرات وعبیدیدون در غلمان ودور وعبادید، یا جمع قلّت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، وذیان وتیان، وأولیّاء وأولیّا والَّذَیَّا والَّتیا، واللّذَیَّان واللّتیّان، والَّذیُّون والَّتیَّات درالذین واللاتي،

قیاسی یا غیر قیاسی

دردا درتا درذان درتان

دراولاء بالمد دراولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ ونون، یا بالف وتاء. غلمان آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعمل ست رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ ونون جمع ساختند. دور بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واؤ ست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتا، جمع نمودند.

عبادید. بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لاجرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رد نمایند وحسینات گویند، خلافاً لبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. علیمة در غلمان بعد گردانش جمع قلیل که غلمة است. غیر. و'غیر' اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر 'أصول' گفته: زیراکه مغیرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصر ست: چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغیرت بچوم ثنت متفاوت ست، وسوا وسوی هم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل: زیراکه هنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود جائز نبود: وہمچنین اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا لبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابوالعباس اورا نوشت که ازیں قول بپرہیز.

در فعل: واسم فعل، ومن أمیحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہرگاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان. نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۂ دیگر ست: لہذا الف قبل آں آمد، وہمچنین ہمزۂ اولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہرگاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید: لہذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللاتي. ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا که اللتیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة وأغيلمة وأصيبية شاذ.

ونسبت:

اى الحاق يائے مشدد بآخر کلمہ؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي ویائے مشدد برائے مبالغہ نحو: أَحْمَرِيٌّ وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکہ علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة كوفية، ودوزیادتی تثنیة ....

أغيلمة در غلمة وقیاس غلية بود. أصيبية. در صبية وقیاس صُبية بود. شاذ زیراکہ موافق قیاس نیست، ورضی گفتہ: کسے کہ إنسان راز نسیان مشتق دادند أنيسيان نزد او قیاس ست، ودر (جار بردي) ست: کہ قیاس عشيشية عشية چوں معية بود، لیکن برائے لزوم التباس بہ تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیراکہ زیدت حرفے از لبس عین آسانست، وأغيلمة گویا تصغیر أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغير أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل بأفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدد: نہ ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. بآخر کلمہ: زیراکہ چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت کند. غرض از نسبت آنست کہ منسوب راازآل منسوب اليه گردانی، یا از اہل آں شہر یا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جار بردي) بمدلول آں: معنی باشد چوں: عربي، یا لفظ چوں: گفتے برائے شخصیکہ گوید: كنت كذا وكذا اینجا نسبت بلفظ "كنت" مراداست. (شرح الأصول) برائے مبالغہ: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحشي.

لاحق نشود: بجہت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنہا. (ركار الصول) مگر آنکہ: چہ دریں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آیند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گویند. (منه)

پس بیفتد: چہ اگر باقی ماند لازم آید کہ در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: كوفية تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نہ. كوفي: در منسوب بکوفہ.

دوزیادتی: ودراں دو صورتست، یکے: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد نہ برند، بلکہ علامت آں دور کنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گویند، وفرق از واحد بقرینہ حاصل شود؛ چہ اگر جاء زيدوي ورأيت زيديا مثلا گویند اعراب بحرف وحرکت جمع شود، وہمچنین تنوین ونون دور کنند، صورت دوم: آنکہ تثنیہ وجمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور وطلب خفت، لیکن فرق در ظاہر جز بعضے جا یافتہ نشود، وأرصي بسکون راء در أرصين بفتح راء مؤید وجہ دومست، ونسبت بشبہ تثنیہ وجمع مؤید صورت اول.

وجمع صحیح وشبه آں مگر آنکه علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف ای بیفتد مثل: كرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در كرسي وشافعي وبخاتيّ ومرمي. ورواست در و مَرْمَوِيّ، وواؤ رابع بعد ضمه در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد که قبل آخر صحیح ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم که نه تصغیر مُهَوّم ست؛ زیرا که در و مهيّميٌّ گویند، ای بیفتد ویائے اول در فعيل وفعيلة وفُعَيْل که ناقصند ودوم واؤ شود وعین فتحه یابد برائے خفت مثل: غنوي وقُصَوي، در غنی وعبه

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. شبه آں: چوں: اثنین وعشرین نسبت بآں اثني وعشري.
مگر آنکه علم گردند: چه دریں وقت تثنیه وجمع نمانند، وزیدت آں چوں زیادت مفرد گردد.
معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقسري گویند. قسري منسوب بقنسرین نام شهرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدد: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.
دو حرف: وآنکه بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسي: مثال یاء که بعد از حرف اصلیست. شافعي: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتي: بتقدیم بائے موحده بر خائے معجمه. بخاتيّ نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکه در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکه یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست که آں زائد را حذف کرده اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضربي: در نسبت بضربوا هرگاه علم باشد.
یائے مکسور: ای بیفتد در هر وزنے که باشد برائے استثقال دو یائے مشدد که محیط دو کسره هستند واگرچه حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، وکسرهٔ ما قبل نینداختند؛ زیرا که قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیرا که ثقل دور نمی شود؛ چه یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا که در غیر ایں وقت از سید هم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)
صحیح ست: [نه حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداختند، بلکه ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازاں بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکه ثالث را نحو: نكيلي در نكيل بر وزن فعيلي. مهوم: بلکه اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". مهيمي گويند: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چه هرگاه مهوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهيوم گفتند، وقاعدهٔ سید کردند. (شرح الأصول)
یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جهت سکون وضعف آنست.
واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. قصوي: در قصي بر وزن فعيل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، وواوٗ ويائے فعولة وفعيلة كه نه مضاعف اند ونه اجوف، مثل: شَنَئِيٌّ وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد، ويائے فعَيلة غير مضاعف، مثل: جهني وأموي كسره ميانه سه حرفی فتحه گردد، مثل: نمري وشقري. وور إبل رواكه بماند يائے اخير ثالث كه بعد كسره يا ياء بود واوٗ شود وبعد فتحه گردد، نحو: عَمَوِيٌّ وحَيَوِيٌّ وطَوَوِيٌّ، ورابع بيفتد يا واوٗ شود وبعد فتحه گردد نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ. وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف..................

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن اصل وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوٗ ويائے: افتادن هر دو بجهت فرق ميان دو لت، وغير آں، وخاص بدو افتاده شد؛ زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واوٗ ويا، هم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجال ست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مي گردد؛ چه اگر در شديد شددي بلا ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر ادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. حنفي: در حنيفة نام قبيلة از عرب. در عدوة: اي در مطلق فعولة واوٗ نينداز د، گويد: ضمه بيائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، همچنين واوٗ هم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفي معتل گردد؛ زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. فتحه گردد: برائے كراهت توالي دو كسره ودو ياء. واوٗ شود: برائے كراهت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمي آيد

بعد فتحه گردد: برائے كراهت اجتماع كسرات وياءات. عموي: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اي مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائے مقدره واوٗ شد. طووي: در طي، أصله: طوي بسكون واوٗ در نسبت ودوم واوٗ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوٗ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمهٔ سه حرفی قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند؛ زيراكه في حمة تخفيف بجهت سكون درآنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (ركار الأصول، شرح الأصول) جزآں: خامس باشد يا زياده. مشتري: در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي ومحوي گویند. **الف ثالث واوٗ شود**، نحو: فَتَوِيٌّ، **چنانچہ رابع اگر اصلی** ست یا الحاقی. وروا ست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، **واگرنہ بیفتد** یا واوٗ شود، چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلاوِيٌّ، ودر **خامسہ** حقیقی یا **حکمی حذف ست** فقط نحو: حُبارِيٌّ وجَمَزِيٌّ. **ہمزۂ ممدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند**، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست **واوٗ شود** وجوبا، نحو: حمراوي، ....

محوي. ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوٗ، بلکہ بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوٗ، کذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محیي. الف ثالث: کہ آخر اسم مقصورہ باشد.

واوٗ شود: [وحذف نشود، تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واوٗ باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل، اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکہ اجتماع کسرہ ویاءات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل را بہ بنات واوٗ برند. (جار بردي، شرح الأصول) فتوي: در فتی ورحوي در رحی.

چنانچہ رابع: ای واوٗ شود بدل از واوٗ بود خواہ از یاء. (جار بردي) أعشوي در أعشی یعنی شب کور، الف بدل از واوٗ اصلی است. أرطوي. در أرطی نام گیاہے، والف برائے الحاق ست. أرطاوي: یعنی زیادت الف قبل واوٗ برائے تخفیف از آوردن مدہ میان فتحہ وواوٗ ہم جائز ست، وہمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوٗ ومثال اصلی ملوي در ملہی، وجائز ست دراں ملي وملاوي. واگرنہ بیفتد: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازاں وبرائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا في "شرح الأصول". خامسہ: کہ پنج حرف دارد. حکمی: کہ چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. حذف ست: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامہ غلط است. جمزي: در جمزی بفتحات تیزرو، الف زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیزرو.

ہمزۂ ممدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. اصلی ست: نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. نزد اکثر بماند: وبعضے بواوٗ بدل کنند؛ زیرا کہ ہمزہ از واوٗ ثقیل ست، وہمزۂ ممدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیرا کہ ممدودہ دو حرف ست، وبجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف مقصورۂ ساکن. قراءي. در قراء بروزن فعال بمعنی متعبد. واوٗ شود: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند؛ برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کردہ اند، وحلولي وحروري در حلولاء وحروراء نام دودہ نزد جمہور شاذ ست، وگاہے واوٗ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: **كساء وعلباء. وياء در نحو: سقاية** وحولايا **همزه گردد،** ودر راي وراية **بماند يا همزه شود يا واوْ** وظبي وظبية وغزو وغزوة **ومانند آں تغيير نيابد مگر بحذف تاء، ونزد يونس درانچه بتاء ست عين فتحه يابد وياء واوْ شود، ودر اسم دو حرفي رد محذوف واجب است، يا ممتنع، يا جائز، بگويند درأخ وسَتٌ: أخوِيٌّ وسَتَهِيٌّ، ودر شية: وَشَوِيٌّ،** ....

(بین السطور: یعنی صحیح حرفی — وزجاج نحویان — که حرفی ازان افتاده)

واگرنه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. كساء: واصله: كسو، همزهٔ آں بدل از اصلی. علباء: بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. یا در نحو: مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانهٔ شراب. همزه گردد: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وهم ازان که هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بهمزه نماند، وایں همزه را واوْ نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوْ هم شود.

راية: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حسي در سکون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واوْ: نحو: راوي؛ زیراکه واوْ قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آں: ای لفظیکه آخرش واوْ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یائی نحو: ظبية وعزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوْ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوْ در نحو: عروة بحال مانده. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیا نسیا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزهٔ وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط همچنین.

در أخ: أصله: أخو بتحریک لامش نسیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحریک سرین، لامش نسیا محذوفست

أخوي وستهي: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً بازآمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش بازآید.

وور عدة: عِدِيٌّ، وور سه: سهي، وور دَم: دَمِيٌّ ودَمَوي، وور حر: حِرِيٌّ وحَرَحِيٌّ، وفم: فمي وفوهيٌّ، وور ابن وابنة: ابنِيٌّ وبنوِيٌّ، واسم: اسميٌّ وسِمْوِيٌّ، وابنم: ابنمي وبنوي، ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه دراصل ساکن ست ساکن بود، وور أخت وبنت مانند أخ وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، وور کلتا که اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتِي وکِلْتوي وکِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مراو را واحد موافق نبود، چوں: مَدائِني ....

عدة أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع ست. سه: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف ورد ممنوع. دم أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.
ابن وابنة. أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمدہ.
ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزہ، وسوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنہ. فم: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. اسم: أصله: سمو بالضم والفتح والکسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.
سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. وابنم: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سہ وجہ ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور؛ زیراکہ نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: بنوي باسقاط میم وہمزہ. ساکن بود: زیراکہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. أخت وبنت. أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض داوند وہمزہ را مضموم وباء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. مانند أخ: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.
کلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیابدل شد. کلويّ تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیراکہ عوض محذوف است، ونزد سیبویہ بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منہ، مثل: أخت وحذف الف رابع.
کلتي: بحذف الف؛ زیراکہ تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. کلتوي: بابدال الف بواؤ چوں: عصويٌّ.
واحد موافق الخ: برابر ست کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.
مدائني: در مدائن کہ جمع مدینة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چون: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: اِمْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

انصاري در نسبت بانصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ انصار نام این گروه شد.

محاسني در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، وقیاس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہمچو جمع را ہمان واحد غیر قیاسی برند، ویائے نسبت بدان لاحق نمایند، وحسني در محاسن گویند.

وإلا رد كنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب الیه، ومفرد برائے حصول این غرض کافی ست؛ لہذا علامت تثنیه وجمع بے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے ہر دو جزو معنی مقصود بود ونسبت بیکے بجمیع نشود. از غير اضافي: اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن حرف یا نه. جزو دوم: بجہت بودن آنرا محل تغیر، وبمنزلهٔ تائے تانیث، وامکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالب، وبرائے ثقل در بقائے ہر دو کلمه. (ركار الأصول) بعلي در بعلبک که مرکب مزجی ست، وہمچنین سیبویه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع کنند، وبعضے گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعلبک بکي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بہر دو جزو روا داشته بعلي بکي گفته، وبعضے بعدم ہر دو جزو یائے نسبت آرند، نحو: بعلبکي (شرح الأصول)

تأبطي در تأبط شرًّا که علم باشد. از اضافي: حذف کنند ویائے نسبت در اول لاحق نه نمایند.

اگر كنيت ست: اینجا جزو اول را از ان حذف کنند که مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، ہمچنین دیگر آنچه مشترک باشد، چون: لفظ عبد الله وعبد الرسول، لیکن شرط ست که دراینجا ثانی مقصود به نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف که حقیقة غرض عبدیت مناف نیست عبدي گفتند، والتباس اشتراک را مضائقه نکردند، ومنافي ہم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري در ابن زبیر که کنیت ست وجزو دوم مشہور ہم، پس این مثال ہر دو میتواند شد.

رسولي در عبد الرسول، واینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. امرئي بکسر راء وفتح آن نحو: امرئي در امرؤ القیس که جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزلهٔ بعلبک شد، ومرئيّ بفتح راء وسکون آن نیز گویند وقت رد باصلش که مرء بالفتح است. (ركار الأصول، جار بردي) رازي در ري نام شہر باضافهٔ الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال كه نه برائے ادغام ست چهارده اند: أنصَتَ يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما **همزه مى آيد**
بدل از حرف لين در دَأَبة وعألم وبَأْز وشِئْمة و**مؤقد**، **واز هاء وعين در** ماء و**أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزيادت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد كه در غير انسان ثوب مروي بر قياس گويند، گويا فرق كردند ميان انسان وغير آں، كذا في "الجاربردي". **عقسي**: در عبد القيس كه از هر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيى: از نام شيئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلة برائے مكانيكه بسيار ست در مكان آں شے. **لعامله**: كه معاش وپيشه دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**: كه كثرت بملابست دارد وپيشهٔ او نيست نحو: جمال صاحب شتران اى گله بان. **مفعلة**: چوں: مأسدة برائے زمينے كه دران شيران بسيار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه در اس كه عوض محذوف ست ابدالش نگويند مگر مجازا، وهمچنين تاء در أحت وست بجائے واوٴ نهاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لهذا گويند: كه وزنش فعة است نه فعل، وواوٴ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گويند: كه واوٴ بدلست الف نه محذوف، وطريق شناختن ابدال چند چيز ست كه در "شافيه" و"شرح اصول" بيان كرده. **حرف ابدال**: مراد ازيں آنست كه ابدال جز بايں حروف نه شود، نه آنكه ايں حروف هميشه مبدل باشد، ونيز ابدال اينها از جميع حروف نبود بلكه بعضے چنانكه مى آيد. (ركار الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسين برائے ادغام بدل كردند

انصت: خاموش شد روزيكه جد طاه نام لغزيد. **دأبة**: فتح همزه، أصله: دابة بالف ساكن. **بأز**: بسكون همزه لغتے ست در باري، واصلش بالف مبدله از واوٴست، ودليل واوى بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد**: بهمزه اصل آں واوٴست مراد از وقود.

از هاء وعين: اى بدل از هاء وعين. **ماء**: أصله: ماه بدليل أمواه ومياه وإمواء، ومياء هم آمده. **أباب بحر**: در عباب بحر، عين بهمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنى بلندى آب بحر.

والف از واوَ ویا وہا وہمزہ، چوں: طائي و آل، ویاء از واوَ والف وہمزہ، چوں: صیم وصبیة
عطف بر ہمزہ
وحبلي، واز یکے از دو یا سہ حرف تضعیف واز نون سماعا کثیرا، چوں: دینار وأملیت وقصیت
بدل میشود بدل میشود
وأناسي، ونزد بعضے أملیت أمللت دو لغت مستقلند، واز عین وباء وسین وثاء در ضفادي.....
موحدہ مہملہ مثلثہ

طائي. وصبي بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد واول بالف بدل گردید.

آل اصلش نزد کسائی اول ست، واوَ بالف بدل شد، وآں بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب قاموس اعتبار کردہ، ونزد بصریان اصل آں أہل ست، ہاء بہمزہ بدل شد وہمزہ بالف، کما في شرح الأصول، رضی گفتہ: زیراکہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، ونزد بصریان الفش بدل از ہاء وہمزہ است" ساقط شد، وایں مثال برائے ابدال واوَ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، وجز بواسطہ ابدالش نمیشود، واز ینجا وجہ آں دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائي اول گفت.

ہمزہ: چوں: دیب بیا از دئب بہمزہ. صبیة از صبوة جمع صبي حبلی بیاء از حبلی بالف. دینار در دنار بتشدید نون بدیل دنانیر. املیت از أملت از إملال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: فلیملل ولیه (بقرہ ۲۸۲) فہي تملی علیه (فرقان ۵). قصیت از قصصت، وتقصص ناخن چیدنست، وجاربردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت أظفاري ایں باشد کہ آوردم اقصای آنرا چہ سر ناخن بر میشود وہماں اقصی است. أناسي از أناسین جمع إنسان، ومبرد گفتہ: أناسي جمع إنسي است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در إنسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نیاید (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند زیراکہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چہ؟ واز عین: ابن حاجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، وجاربردی امثلہ از کلام شعراء آوردہ، در عین:

ولضفادي جمه نقانق

ودر باء:

من الثعالي ووخز من أرانيها

ودر سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر یومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

وایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، وواؤ از یاء والف وہمزہ، نحو: ہوٌّ، ومیم از واؤ در فم، واز لام تعریف در "لَيس من امبر امصيام في مسَفَر"، واز نون در مانند عنبر وشنباء وصم بکم لزوما، ودر بنام وطامه الله على الخير، واز باء در بناتُ مخر وما زلت راتما ومن کثم ونون از واؤ ولام در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواؤ وسین وبا وصاد، چوں: أتلج ....

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: حون وحوبة کہ در اصل بہمزہ بود. ہو: صیغۂ مبالغہ از ہَي. أصله. هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود کہ واؤ یاء می شد. فم: أصله: فوه، ہاء حذف شدہ واؤ بمیم بدل گردید. در لیس إلخ. قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب بایشاں فرمودہ، شاعرے ازیناں گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهم وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکہ نون ساکن قبل یائے موحدہ باشد دریک کلمہ، چوں: عنبر، یا در دو کلمہ نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) شنباء. بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیرا کہ نون ساکن حرف ضعیف رخوہ است بغنہ طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نہ پس بمیم کہ مشارک نون در غنہ وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست کہ قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تا التباس بداں لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. وطامه الله. [خمیرہ کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامه ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طابه وطامه دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: کہ آنچہ مدعیان اصالت صابه گویند: کہ بطیم جائے بصین نیامدہ خطا ست؛ زیرا کہ یعقوب بطیم حکایت کردہ. واز باء: ای بدل میشود ہم. بنات مخر: از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست کہ قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفتہ: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) راتما: ورا تبا ای ہمیشہ بودم مقیم. من کثم. از کثب ای قریب شد.

صنعاني. در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفتہ واؤ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزہ را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیرا کہ میان ہمزہ ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) لعنّ: در لعل حرف مشبہ بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وہاء از تاء وہمزہ نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ وهياك وهنْ فَعَلْتَ فعلتُ ويا هناه، واز الف در مَهْ وأنَه، ولام از نون وضد در أصيلال وانطجع، وطاء ودال از تاء نحو: حُصْطُ وفُزد واجدمعُوا ودولج، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فقيمج، واز مخفف، نحو: حجتج وأمسَجت. وروا ست ابدال صاد از سین کہ قبل غین وخاء قاف وطاء بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس صقر وصراط، وابدال زائے از سین وصاد کہ قبل دال ند وساکن نحو:

طست أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعاب بمعنی پارچہ کہنہ، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیہ نحو: رحمه در وقف. هياك از إياك، وهيت ستعين قراءت آمده.

يا هناه. بمعنی هن بنداء، أصله: هنو، واو متطرف بہمزہ شد وہمزہ بہاء گردید، ورضی گفتہ. نزد بصریان بدل از واو ست، ونزد ابو زید واخفش برائے سکتہ، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعيف. أنه اى أنا ضمیر متکلم. اصيلال أصله: أصيلان، تصغیر أصلان جمع أصيل وقت ما بین عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. انطجع أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت دور، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

احدمعوا. وآں شاذ ست در اجتمعوا. دولج: در تولج موضع دخول وحشیان. فقيمج در فقيمي منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفتہ: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروہ ہستی؟ گفت: فقيمج. (حار بردي) از مخفف: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسہ حرف. حجتج: أصله: حجتي اى حج من، شاعر گوید:

لَاهُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

امسجت در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف امی ست. قبل غين: بدانکہ ایں حروف مجہورہ مستعلیہ ند وسین مہموس متسفل، لہذا خروج از اں بایں حروف ثقیل دانستہ بصاد بدل کردند؛ زیرا کہ صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر ستعلاء بحروف مذکورہ موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں. قسيت؛ زیرا کہ فرو آمدن چناں دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) صقر: در سقر نام طبقہ دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا کہ در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنین صاد از حروف مطبقہ مہموسہ رخوہ ست ودال از منفتحہ مجہورہ شدیدہ. (رضي، وركاز الأصول)

یزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف **تضعیف** مانند **أحست** ومست **بفتح وکسر میم**.
درفصدی وآں حرف اول ست دراحسست درمسست

وتاء یا طاء در **استطاع ویستَطِیْعُ**، وتائے اول در **یتَّسع ویتقي**، وازینجا **تق الله** و**استخذ** در
بحذف تائے ثانی

استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز **تغیرات سماعی**
بحذف لام - بحذف نون

حذف در ید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جز آنست**.
حذف لام کلمہ اصله یدي اصله بدمو اصله سمو اصله اخو اصله ابو اصله حمو از هنو از فوه از بنو از اخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے که زیادتی ....
مبتدا

یزدل دریسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. آمده است: ازینجا بیان حذف است. مانند احسست. ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. بفتح وکسر میم: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکه کسرهٔ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: احسست نقل حرکت لازم گردد. استطاع ویسطیع پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. یتسع ویتقي اصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واو را بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله امر زیراکه دریتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. استخذ در استتخذ که استفعل است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود بتاء در شرار الناس بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) بلعنبر: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جهت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: ایں حذف جائیکه لام ظاہر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاہر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) جز آنست: چوں: باس در أباس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك دریکن، ولو تر درلو تری. (منه) حروف زوائد: مراد آنست که زیادت ہمیشه بدین حروف شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمه محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چوں: انصر وأدهست، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزهٔ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے غیر الحاق وتضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دو ست در ماده ومعنی، وعدم نظیر که ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمه از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، وغلبهٔ زیادتش در محلش، وترجیح یکے بر دیگر.

غیر الحاق. تضعیفی: زیرا که زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، حو: شمل وحسب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. وتضعیف. ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست: چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردي)

هویت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هـويت السـمان فشيـبنني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (عصامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. که دلیل اصالت: ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے ازاں یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے سهسة مصدر که در نبه نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند. آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. دلیل اصالت ست: چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب ای اوزان مستعمل نه شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: مروط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا که مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجود ست نحو: عسود. در محلش: ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدیں به یائے آں؛ زیرا که میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. وترجیح یکے: حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مر حجے بایکے یافته شود ترجیحش دہند، والا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین دلائل** ست؛ ولہٰذا **بِلَغْنَ فِعلَن** بود از بلغ، و**ترغموت تفعلوت** از ترنم، و**سنبتة فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** ہر سہ، و**میم مراجل** اصلیست از جہت **ممرجل** با غلبۂ زیادتش در اول. ودر کلمۂ کہ محتمل **دواشتقاق** ست اگر ہر دو **جلي باشند** **ہر دووجہ** ست **أرطى** ہم **فعلی** بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نہ** ترجیح یکے، چوں: ملك، أصله: **ملأك**، نزدیك ابو عبیدہ مفعل بود از **لَاكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین إلخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگر چہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترغموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**. نہ فعللول باوجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة** بفتح سین وسکون نون وفتح موحدہ وفوقانیہ. **فعلتة**: نہ فعللة باوصف کثرت آں، مثل: قمطرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست بہ قتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**. بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.

ممرجل. می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشدہ.

دواشتقاق: یا زیادہ ازاں بدیں طور کہ آں کلمہ رادو فرع یا دو اصل یا یک فرع ویک اصل مختلف در مادہ باشد.

جلي باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دووجہ إلخ**: دراں کلمہ بلا ترجیح یکے. **أرطى**. نام درختے کہ شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصلت ہمزہ وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزہ واصالت الف کہ بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۂ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیراکہ آرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد کہ ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیراکہ اصل رط راصي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نہ**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائكة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیراکہ دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، ودر تقدیر فقد اشتقاق دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....

الوكة وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں ہم میم زائد بود، اصل مألك مالك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. ملك از مألك؛ زیرا کہ مألك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیرا کہ فعأل بنائے نادر ست وہم بعد معنوی؛ زیرا کہ مناسبت آں با ألوكة قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، عصامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اختش آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. اختش. کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. بر اصالت: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیروں رود. کنون کنتال: بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلال باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیروں باشد. (شرح الأصول) نون قنفخر: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فنعلل وفنعلاء گفتند، واگرچہ از اصلی گفتنش ایں دو کلمہ از اوزان بیروں نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید کہ در اخوات شاں أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیروں نست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اوں یافتہ نشد.

نیز زائد: زیرا کہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بر زیادتش حکم کنند؛ چرا کہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اوں باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن نفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لاجرم حکم باصالت آں کنند اگرچہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش. بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعللول ومفعلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبہ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** با **سه حرف اصلی**، چوں: کرّم و **قردد** و **عصبصب** و **مرمریسٌ**، و **تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل و **قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب تکریر**، وہمزہ و میم **در اول** **باسہ حرف اصلی** **فقط**. و مطرد ست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگر چہ **با زیادہ از سہ** بود، و یاء **باسہ حرف** و **یا زیادہ** مگر **در اول رباعی** **غیر مضارع**، ....

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق و غیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیرا کہ در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودران ہم مثل کرم یک حرف مکرر ست. (زکار الأصول) **عصبصب**. بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: صصرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، واجتماع سینین در سسر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش فعل ست نہ ففعل. واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باینکہ ہمچو ثقل در سسر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، زكار الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریین بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر**: چنانکہ کوفیین گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفكل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفتہ اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف شمأل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أحصبن بر وزن أفعلن. **فقط**: کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد **با زیادہ از سہ**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومحرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یا باسہ حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغلب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چوں: سحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعلول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوٗ با سہ حرف یا زیادہ **مگر اول**. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، ومطرد ست در مضارع و**بعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل و**بعضے ابواب** مانند رغبوت. وسین در باب استفعال، اما لام کم آید، وہاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل وأهراق. چوں غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: إهجيري، وإلا حرفے کہ مستلزم خروج نبود چوں میم مدین، نہ یائش، وطائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعل وفعوعل، نہ فعیل وفعولی، ...

یا زیادہ: نحو: سروح بکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم

مگر اول: یعنی الف وواوٗ در اول زائد نشود، پس درورتل بمعنی داهیہ ملحق بسفرجل بروزن فعلل است، والف در اول نیاید.

ونون إلخ. یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضے ابواب: ثلاثی مزید نحو: نفعل وحرجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعل وجزآں. رغبوت مصدر، وہمچنین تحوال.

وسین در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در سطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع يطيع ست شاذ بود، وزمخشری سین کسکسہ راکہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أكرمتكس زائد شمردہ، وابن حاجب قول او رد کردہ؛ زیراکہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.

اما لام: کم آید در اول ووسط زیادہ نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافتہ نہ شد، بعضے نفی زیادت آں کردہ اند.

بل نیاید. زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضے: یعنی مبرد؛ وبہذا آنرا از حروف زیادت نشمردہ. اهراق: أصلہ: أرق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزۂ وصل آوردند، وهراق ہم آید، ومبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است چہ هرق ہم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.

اهجيري بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ حرف اصلی وزنش افعيلي ست. وإلا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود، زیراکہ بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعل. قطوطی. نام موضعیکہ طائش زائد ست وزنش فعولی

نہ الفش: تا بروزن فعولی باشد. مفعل ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. وفعوعل در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو موجب خروج اند پس حرفے کہ زیادتش زیادہ بود از دیگر، چوں: واوٗ کوالل نہ ہمزہ (زائد قرار دادہ شود) اش اگرچہ فوعلل وفعالل ہر دو نایابند، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود با شبہۂ اشتقاق بر شقے ترجیح دہند یکے را بفکّ ادغام، وبعضے بشبہہ، پس یأجج یا فعلل بود بزیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود أجّ، واگر شبہ بر ہر دو شق ست ترجیح بفکّ (تام مقام) ادغام ست، ....

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیرون رود. کوالل بمعنی کوتاہ بر وزن فوعل ملحق بسفرجل
ہر دو نایابند: لیکن زیادت واوٗ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں: لہذا واوٗ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان با شبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.
واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیت بفتح میم ویا، اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سست بود وآں یافتہ نشد. پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مست بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملہ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)
باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)]
یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکار الأصول وغیرہ) بفکّ ادغام: ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.
بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمرا زائد گویند اگرچہ فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. یا فعلل اگر بفک ادغام ترجیح دہند.
برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست
لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم را اصلی گویند، چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام را بر شذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.
بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبۂ اشتقاق از دست نرود. ترجیح بفکّ: پس حرفے راکہ جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مهدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفك** نبود **ترجیح بشبہ** بود، **ونزد بعضے** بوزن اغلب، پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نہ مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے** فعال کہ ایں وزن **در بابش اغلب ست**، واگر **شبہ** بہر دو تقدیر ست **ترجیح دہند** بوزن اغلب، **وبعضے باقیس**، پس **حَوْمَان** نہ فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم کہ اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ بود، نہ **فوعل** کہ **اگرچہ** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گہوارہ وزمین وجز آں] یعنی مہد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از هد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. اگر بفك: ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرجح دیگر نیست. نزد بعضے: حاصل آنکہ اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مغلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد زان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. موظب: نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. مفعل: بزیادت میم واصالت واؤ. وظب: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی صحیح یا کس ورمس موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. نزد بعضے: ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. اغلب ست: چوں: تفاح سیب، وکرث گندنا وجز آں. شبہ: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدن ست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. کہ اگرچہ: کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں موعد وموجل وموضع، کذا في "شرح الأصول" (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.

ای بہر دو تقدیر — ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازاں جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، . . . . .

ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبۂ اشتقاق بہر دو تقدیر بود ہر دو برابرند: ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) أرجوان. بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رحا یرحو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت ہمزہ وزیدت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہماں را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ، زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إمعة، وإمع وہر دو مفقود ست. ہر دو برابرند: چوں. سصواة کہ بر وزن أفعوانة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسصو وأسص معدوم، وفیہ شيء. تمرین: در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني الخ [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: حرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منہ از مبني علیہ زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند کتف غفر سازند، وجرمی گفتہ. بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روانیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. مانند صحائف. کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا. أصلہ: دعایو، جمع دعیة، أصلہ: دعوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در (در اصطلاح) مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قیاساً، ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: محوي نزد جمهور مضربيّ شود، ونزد ابو علی وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ دِعُوٌ ودَعَوٌ، ونزد بعضے اِدْعٍ ودَعٍ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عنْمل وقَنُوْلٌ وعِنْمَلٌّ وقِنْوَلٌّ (از عمل مثل عنسل) (فتح س) آید بلاادغام نون؛ تاالتباس بفَعَّلٌ (بفتح فاء وتشدید عین) وفِعَلَّ نیاید.

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبني علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبني هم افگنند اگرچه قاعدهٔ حذف دراں نبود، خلاف لجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: که آنچه در مبني علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبني هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبني وقتیست که در مبني قاعدهٔ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند، وقلب سازند در مبني برابر زیادت وقلب مبني علیه، وجمع ست بر حذف زوائد مبني علیه در مبني وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبني وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبني بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمعنی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت مصربي بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس هیچ حذف نکنند؛ چه قاعدهٔ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مصري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده بروزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبني علیه قیاسی بود اگرچه در مبني قاعدهٔ حذف یافته نشده. دعو ودعو اوں. مثل: سم ست:، وثاني، مثل: عدا چه اصل سم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزهٔ وصل آوردند، واصل عد عدو بود واؤ را انداختند، وایں هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علی از مبني حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع بروزن سم وعد، وحذف آنچه خلاف قیاس دراں هر دو حذف شده عسل بفتح عین وسین، ناقهٔ سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فاء جسیم. قنول: مثل عسل از قال. عملّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر زعمل.

قنولّ. بتشدید لام، مثل قنفخر از قال. ادغام نون: در میم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدهٔ ادغام. بفعّل: نظر ست به ولین، وفعل اگرچه مختص بافعلست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، ومیدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند (رضي) فعلّ [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] نظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: عبکدٌ وسعد، پس هرگاه عمل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویا لبس به فَعَلَّلَ. وبنائے أبکُم از وأيَ وأوی أَوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإجْرِدٍ وَأَيَ وإِيو وإيٍّ واطلخمّ إِيْئياً وإِيْوَياً.

جحنفل بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فاگنده لب ممتنع ست. پس کسر وجعل گفته نه شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بصحیین وتشدید لام اول مفتوح، چو شعفج، ای اگر ادغام کنند التباس بدین وزن لازم آید، ومعلوم نشود که اصل کلمه است یا فعلل مدغم. أبکم: بضم اول وثالث پوست مقل. وأي لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

اوی لفیف مقرون مہموز فائی رجع. أوء از أُوْؤْيٍ، مثل: ابکم، اصله: أوؤي، ضمه همزه دوم بمناسبت یاء بکسره بدل شد أؤي گردید، اعلال قاض کردند أوء بکسره یاء تنوین شد. أوو بکسره یا تنوین، مثل: ابکم از وأي، اصله أءوي ضمه واو بکسره بدل شد وهمزه دوم براجتماع همزتین بواو، وتعلیل قاض کردند. بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچه واو مبدل از همزه مدغم نشود. (رکاز الأصول)

اجرد ای وبنائے اجرد ازان هر دو، واجرد بالکسر وکسر راء تره ایست. وأي. [قائل آن اخفش است.] از وأي، اصله. إوئي، واو جهت سکون وکسره ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. ایو ای مثال اجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدهٔ قاض افتاد، وهمزهٔ ساکن جهت کسرهٔ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نه کنند اگرچه یاء وواو جمع آمده واول ساکن ست زیرا که واو مبدل از همزه است، چنانکه در ءوء مصدر، وبعضے گویند: هرگاه ابدال همزه بیاء واجب شد قلب واو که بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکه در آخرش سه یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، برین تقدیر ای بهر سه حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس ای بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بر وزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوی.

ایییا ای از وأي برین صورت آید بکسر همزه وسکون یاء وفتح همزه وسکون یاء وفتح همزه تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوئيي بسه یاء بود بر وزن اطلخم، واو بجهت کسره ما قبل یاء گردید إيئيي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحه ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) ایویا مثل: اطلخم از أوي بکسر همزه وسکون یاء وفتح واو ویائے مشدد قبل الف، اصله: إءويي بسه یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحه ما قبل الف گردیده وهمزه از کسرهٔ ما قبل یاء گشت إيويا حاصل آمده ویاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا که همزه اول برائے وصل ست، پس هرگاه بوصل یا مفتوح واقع شود همزهٔ دوم باز آید زیرا که علت ابدالش بیاء باقی نخواهد ماند، مثل قال إئتوا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَيَع اِقْوَوَّى شود، وقیل: إِقْوَيَاّ، و**عصفور از قوة قوِيٌّ. وبنائے قذعمل** از قضى **قُضَيٌّ بحذف یائے ثالث منسیاً** وقذعمیلة **قُضَيِّيَةٌ وقُضَوِيَّةٌ مانند مُحَيِّيٌّ** ومُحَوِيٌّ وححمرش **قَضْيًا**، وقیل: **قُضْيِيٌّ** و**حلبْلاَب قَضِيضَاء**. وبنائے دحرجت از قرأ **قَرْأَيْتُ وسبطر قِرَايٌ**. واطمأننت **اِقْرَأَيَاتُ**، ومضارعش **يقرءِيْءُ. چوں بناکنند** از روأيٌ مثل کوکب، **پس جمع بواؤونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند أوَيٌّ شود**..............

(قاعدۂ ابن حاجب — ماضی متکلم از اقشعر — بعد تخفیف ہمزہ)

عصفور ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. قوی بالضم وتشدید واؤمکسور ویائے مشدد قذعمل بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. قضي بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء، اصل آں قضيي بسہ یاء، بروزن قذعمل. منسیا چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاء ست، یا ادغام یائے اول در دوم. قضيية وقضوية: [ای بنائے آں از قضی.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، دوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضييية بچہار یاء بود، پس خواہ یائے اول را در دوم وسوم را در چہارم بجہت سکون آنہا ادغام کرده قضيية گویند، خواه اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محيي بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل کہ قاعدۂ در باب نسبت گذشت. ححمرش ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر راء از قضی. قضيا بالفتح وتنوین، اصلہ: قضيي بسہ یاء، اول مفتوح، دوم مکسور، یائے اخیر ونسیاً حذف شد چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ماقبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچہ گفتہ اند کہ یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. قضيي تعلیل قاضی در قضيي وعدم اعلال یائے دوم کہ برائے الحاق است. حلبلاب بکسر حائے مہملہ ولام اول وسکون بائے موحدہ گیاہی ست.

قضيضاء اصلہ: قضيضاي بتکرار عین ولام، یاء بقاعدۂ رداء ہمزه شد. قرأيت اصلہ: قرأأت، ہمزۂ دوم کہ در موضع لام ست بیاء بدل شد. سبطر: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنائش از قرء.

قراي اصلہ: قرأأ، ہمزۂ دوم کہ در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد سکون ست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات اصلہ: اقرأأت ہمزۂ دوم لام بود یاء شد وہنگام اجتماع ہمزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)

يقرءيء بروزن يقرعيع، اصلہ: يقرأْءِءُ، حرکت ہمزۂ میانہ بدل داده جہت کسر ماقبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند، چہ در ہمزه ادغام نشود. چوں بناکنند: این سوال ابن جنی از ابن خالویہ کرده بود در جواب حیران شد. اوي بفتحتین وتشدید یاء، چہ مثل کوکب از ووأي است، یائے متحرک از فتحۂ ماقبل الف شد، حرکت ہمزه بماقبل برده برائے تخفیف انداختند، =

واز أولق مثل: اخشوشن الناس إيلَولق الْألأق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ مراو راست در وقت ابتدا بآں (ای نوشتن بصورت مسمّی) ووقف براں؛ ولہذا رہ زیداً ومجیء مہ جئت بہاء نویسند، ومانند بزید ولزید وکزید ومنك وضربکم (وقت تکلم) متصل نگارند.

= ... ی گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أوص، ہرگاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیوئے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، رکار الأصول)

ایلولق مثل: حشوشن، صیغۂ أولوتق، اگر وزن أوتق فوعل بود أوبوتق ست، اگر اصلش افعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. خط: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجاء، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وانجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ برنگارند. (شرح الأصول، رکار الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے یس: ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لہذا رنتہ ومررت بہ بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ وہمچنین مثل: من ست؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأی یری کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مہ جئت: ما استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتادہ ہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عمہ ومہ وعلام ولام (مہ) مانند بزید: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک=

وکتابت اضربُنْ (بصورت اضربوا) بواوٗ والف، واضربِن (بصورت اضربی) بیاء، وهل تضربُن (بشکل تضربون) بواوٗ ونون، وهل تضربِن (مثل تضربین) بیاء ونون بايد نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا ولئن ویومئذ وحینئذ وهؤلاء، ومتوسط (ای کتابة همزه متوسط) ساکن بوفق حرکت ماقبل، ومتحرک (همزه) بوفق حرکتش (ای حرکت خود) اگر مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بمابعد یا بماقبل مے پیوندد، مثل: بزید وعلامی. وہمچنین کلمۂ کہ کتابت آں بریک حرف مانده باشد اگرچه در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: ھہ وہ کلمۂ دو حرفی لا حرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تثنیه وجمع ونسبت باشد، ووجه در ہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، وضمیر وغیرہ مثل جزو ست. (شرح الأصول)

اضربن جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضربن امر واحد مخاطب بانون خفیفه. هل تضربن جمع مضارع بنون خفیفه هل تضربن واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیراکه نون تاکید خفیفه راکه بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، وآں راکه بجهت نون محذوف شده بود باز آرند تا مؤکد. پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی که ایں التباس در وقف ہم موجود ست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور ست؛ زیراکه آنرا در خط صورت معین نیست اگرچه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابر ست که ابتدائے کلام بود یا نه، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیراکه همزه مثل حرف علت تخفیف میپذیرد، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: احمد وباحمد وبقرد وعمه وأهل وأحد وأحوه وبشح (رکاز الأصول)

مگر در لئلا الخ ای جائیکه لام ابتدا بر ان شرطیه آید، وجائیکه لفظ یوم وحین بکلمۂ إذ مضاف شود، وجائیکه ہائے تنبیه بر اولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت. تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواوٗ وبعد کسره بیاء وبعد فتحه بالف نوشته شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیراکه حرکتش قویت متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اوں باشد، بخلاف حرکت همزۂ اخیر که ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے همزۂ متوسط راکه تخفیفش بحذف واو عام ست از خط مے افگنند نحو: مسئله وخطیئه، وبعضے صرف مفتوحه را چوں: سئل، بخلاف مضمومه ومکسوره. بعد سکون: چوں: یسأل ویؤم ویئس

وبیشتر مفتوحہ را بعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواؤ ودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وہمزۂ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیگَند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید ومانند آں حکم متوسط یابد، چوں: جزؤك (در رفع وجر) ورداؤك، نہ در مانند مقروۃ وبریۃ، وہمزہ کہ بعد آں مدہ بر صورت خطش (ای خط ہمزہ) بود بیفتد، ....

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سں. بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل. ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فئة ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آں: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: رؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئہ ورؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ مے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یرؤ. بیگَند: ازینجا ست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت ندا، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: حب، ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواؤ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) خبئا: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بیئش وقف بر ہاں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. جزؤك برفع ہمزہ رأیت جزءك نصب وجزئك بجر ردأؤك: بضم ہمزہ بواؤ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروۃ: ای جائیکہ ہمزہ بعد واؤ ویائے زائد بود، و تحقیقش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم او ست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکار الأصول) بیفتد: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزین** وعلمت **خطا** همزه را ننویسند، **بل یک واوَ ویا والف**، بخلاف نحو: **ردائي** وجبائي که **مده** بر **صورت** همزه **نیست**، ودر قرآ او یقرأان همزه را **بیفگنند**؛ تا التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد **یاء بود**، **نه بعد یاء** نحو: صدیا، وبعد یاء هم در مانند یحییٰ وریّیٰ **علما**، **والف ثالث** اگر از یاء ست **بیاء نویسند**، **واگرنه** بالف، ودر کلا **بهر دو نگارند**، واز حروف **جزبلی** والی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون اصله: مستهزوون بدو واوٗ که اول همزه مسند است مستهزین اصله: مستهزیین بدو یاء اولش همزه مسند خطا اصله: خطأ بهمزه والف تنوین. ویاء: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، ومستهزیین نویسند؛ زیراکه ستثقال دو یاء مثل دو واوٗ ودر الف نیست. (شرح الاصول) والف در خطا که الف تنوین ست بهمزه واقتاد ردائي ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در هر دو همزه نویسند
که مده: زیراکه صورت همزه درینجا دراز ست وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بریک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودرین هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزیین مثنی بدو یا نویسند زیراکه مده نیست. (ص، حاریردي وغیره آں)
بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت حضا ست یاء بود: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واؤ باشد نحو اعطی ورتضی وستصفی ومعصی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء چوں اعطی ومستقی ومرمی ومستنی، یا نه از واؤ بود نه از یاء، مثل حبی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں ارضاه ومستساه واعطاه واعطاه بالف نویسند، واحدیها مثلاشذ ست، حلافا للمعص. (شرح الاصول)
نه بعد یاء ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین علما تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعلم نکرده زیراکه غیر علم مقدم ست، پس هرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الاصول)
بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں رمی، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود واگرنه: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چوں دعا وعصا. بهر دو نگارند: ای بالف ویاء زیراکه افش یا از واؤ ست بدلیل بدل آں بتا در کسا خواه از یاء بدلیل اماله آں. جزبلی: نوشتن الف بیاء برائے اماله است، وبلی وعلی بنا بر آنکه الف در لیه وعلیه یاء شود وحتی برای محمول ست (شرح الاصول) بیاء نوشته اند: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے اشاره، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجامی ونی بیاء نوشته شود برائے اماله

ودو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد او غام یکے نویسند

یعنی اول تا ست

چوں: فرَّ وبتُّ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف

اصلہ فرر مثل ضرب　مذکر واحد　مؤنث واحد　جمع مذکر　أصله من ما　أصله عن ما

قیاس ست، والف اللہ ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزۂ اسم در بسم اللہ الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ

ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیرا کہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت**: بر وزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واوں ہم تا ست. پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تا نویسند: زیرا کہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است. واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدرککہ: زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتا بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تا ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام بر آں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **اما**: بالفتح یا بالکسر دراں 'ما' با 'أن' مصدریہ یا شرطیہ و'ما' زائدہ وإلا بفتح وکسر دراں لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین را بران حمل کردند، وہمچنین الاء بلام نویسند تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در 'ما' وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف اللہ در تسمیہ واقع شود یا نہ. **ننویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم اللہ**: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم اللہ فقط وباسم ربک حذف نکنند: برائے قلت استعمال، ودر ﴿بسم اللہ مجریھا﴾ (ھود: ٤١) حذف شد: زیرا کہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقرأ باسم ربک﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت اللہ کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)

ودر میان. واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن حالث، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که بعد لام جر یا تاکید بود در مانند لبن تمامش بیفتد، ودر مثل دُهن همزه اش فقط چون: للّبن
وللدهن. وبیفگنند همزهٔ وصل را بعد الف استفهام، مگر همزهٔ ال که اثباتش رواست نحو:
الرجل. والف ها در هذا وهذه وهذان وهدين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها
ذانك، والف ذلك وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن ولكِنّ، واکثری إبراهيم وإسمعيل
وإسحق را بے الف وداود را بیک واوٴ، وبعضے سليمان وعثمان ومعاوية را بے الف نویسند،
ومی افزایند الف بعد واوٴ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدو نه پیوسته؛ ....

لبن: شیر یعنی لفظیکه اولش لام است. تمامش بیفتد: برائے کراہت اجتماع سه لام.
دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگردد چون: لا دهن. وبیفگنند: برائے کراہت مثلین
ودو است وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) الف استفهام: نحو: ست در ست وصطفى در صطفى
همزهٔ ال ای همزه مفتوح ازان باشد یا نمی شد. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
هؤلاء: الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال ہائے تنبیه با اسم اشاره بسیار ست. (شرح الأصول)
نه در هاتا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہا را نیز
متصل کنند: تا امتزاج سه کلمه نشود؛ بهذا الف برائے تخفیف انداختند. کذا في شرح الأصول و المتشابه ورضی گفته:
کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کاجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن
این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیفگنند برائے کثرت
استعمال ای الف ذا ذمیکه با لام وکاف، و اولاء ہر گاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیه بر ہر دو نیامد.
لكن: مشدد مشبه بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واوٴ از ہمه تا معاوية بے الف نویسند: برائے کثرت استعمال،
ودر داود برائے کراہت دو واوٴ ہم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه
ہر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چون. کفرین ونصرین وسمطین. (شرح الأصول، ج، ص)
در فعل ست: احتراز ست از واوٴ جمع در اسم نحو: مسلمو مدینه، وبعضے در اسم ہم نویسند
ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چون: نصرون؛ چه واوٴ درین وقت متوسط میشود،
ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واوٴ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواوٴ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا **لم يقصدوا، ودر مائتان از جہت** مائة، **ودران تا جدا شود از** منه، **وواوٴ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمييز يابد از عمر، ودر** أولاء **برائے موافقت** أولئك، **ودران از جہت مخالفت** إليك، **ودر أولو بواسطۂ متابعت** أولى، **ودران از جہت مفارقت** إلى، **وحرف وشبہ آنرا جزمتی با کلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند،** ....

(ای برائے موافقت واحد) (واوٴ افزایند) (واوٴ افزایند) (برائے عدم استقلال آں)

تا بواوٴ الخ: بخلاف واوٴ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: یدعو، یاجدا مثل: یغزو، پس بواوٴ عطف ملتبس نشود واوٴ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واوٴ جمع بواوٴ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٴ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہرگاہ بعضے جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٴ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع راچوں: میات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہٰذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قليل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٴ بعد عمرو:** ے افزایند نہ الف ویاء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمییز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٴ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمييز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عين وفتح ميم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** وأولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واوٴ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشر طیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما وكلما، **چنانچہ** أن **ناصبہ** وإن **شرطيہ با**"لا"، ويوم وحين با"اذ" **بر تقدير بنا.**

چنانچہ إلخ: "أن" ناصبہ بالا متصل نويسند؛ زيراكہ مابعدش منفرد ست، وبرائے آنكہ ناصب وجازم جزو فعل است، وہمچنين "إن" شرطيہ برائے كثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:۷۳) وايں احتراز ست از "أن" و"إن" مخفف از مشدده، وہنگام وصل نون رانويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطی.

بر تقدير بنا: زيراكہ مثل كلمۂ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(۷ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(۳ مجلدات)
الهداية	(۸ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(۳مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(۳مجلدات)

التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخاري	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتہ کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتہ کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ
آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان اُصول فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصول اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی
تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)